

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistratura Mərkəzi**

Əlyazması hüququnda

Piriyev Səbuhi Ədalət oğlu

**“İnnovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi biznesin
innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas mexanizmi kimi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 050409 – Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarəedilməsi

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d.dosent M.Ə.Əliyev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.u.f.d., dos. R.Ə.Abbasova

“Biznesin idarə edilməsi”

kafedrasının müdiri:

i.ü.f.d, dosent

M.Ə.Əliyev

Bakı - 2015

Giriş.....	3-7
------------	-----

1 fəsil. Biznes sferasında innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinin nəzəri məsələləri

1.1. Biznes sferasında dayanıqlığın təmin edilməsi nöqteyi-nəzərdən innovasiya prosesinin əhəmiyyəti.....	8-16
1.2. Biznes sferasında innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinin zəruriliyi.....	16-28
1.3. Biznes sferasında innovasiya layihəsi risklərinin tədqiqinin nəzəri aspektləri.....	28-39

2 fəsil. “Biznes sistemində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının müasir vəziyyəti”

2.1. Ölkə iqtisadiyyatında innovasiya layihələrinin tətbiqinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	40-52
2.2. Biznes sistemində innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi amilləri.....	52-58
2.3. İnnovasiya layihələrinin tətbiqinin strateji idrəetmə mexanizmləri.....	59-64

3 fəsil. Biznes sferasında tətbiq olunan innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

3.1. İnnovasiya layihələrinin tətbiqi mexanizminə sistemli yanaşma.....	65-70
3.2. İnnovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əhəmiyyəti.....	70-73
3.3. Biznes sistemində innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi problemləri.....	73-79
Nəticə.....	80-85
İstifadə edilən ədəbiyyat.....	86-92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ümumiyyətlə, iqtisadi səmərəlilik iqtisadi innovasiya sisteminin fəaliyyətinin faydalı son nəticələrinin sərf edilən resusrlara olan nisbətidir. O, müxtəlif səviyyələrdə səmərəliliyin integral göstəricisi kimi çıxış edir. Sistemin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin başlıca meyarını cəmiyyətin tələbatının ödənilmə dərəcəsi təşkil edir. İqtisadi innovasiya sistemlərinin fəaliyyətində onların potensial və faktiki səmərəliliyi arasında müəyyən fərq müşahidə olunur.

Bu isə ona olan bir çox amillərin təsirinin nəticəsidir. Həmin amillər bunlardır:

- resursların qeyri-optimal paylanması;
- iqtisadi stimulların mükəmməl olmaması;
- qəbul edilən qərarların yerinə yetirilmə keyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması;
- kapital qoyuluşlarının süni şəkildə şişirdilməsi və.s.

Funksional yanaşma üsulundan istifadə edərək ayrı-ayrı ölkələrin MİS-lərinin tədqiq olunması və onların Azərbaycanın sosial-mədəni və iqtisadi mühitinə uyğunlaşdırılması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi yolu ilə Respublikamızın milli innovasiya sisteminin aşağıdakı səkkiz funksiyasının formalaşdırılmasının vacib olduğunu müəyyənləşdirilmişdir:

- innovasiya siyasətinin formalaşdırılması;
- innovasiyalar üçün tənzimləyici mühitin yaradılması;
- perspektivli elmi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi və prioritetli innovasiya proseslərinin seçilməsi;
- resursların formalaşdırılması və bölüşdürülməsi;
- innovasiya istiqamətli ETTKİ-lərin yaradılması və həyata keçirilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi tələblərinə cavab verən insan kapitalının formalaşdırılması və zəruri olan material aktivlərinin yaradılması;
- innovasiyaların yaradılması və istifadəsi üçün stimulların yaradılması;
- yüksək texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal və xidmət sahələrinin

inkişafının maliyyə cəhətdən dəstəklənməsi.

Ölkəyə birbaşa investisiyalar ilə yanaşı yeni texnologiyalar, yeni menecment gəlir. Müəssisələrin əksəriyyəti üçün xarici texnologiyaların və lisenziyaların alınması böyük stimuldur, belə ki, bu onlara dünya bazarına çıxmağa imkan verir.

Bununla yanaşı, nəzarət olunmayan xarici texnologiyalar axını milli elmi-istehsalat kompleksinin inkişafının qarşısını ala bilər, bu isə ölkə sənayesinin xarici işləmələrdən texnoloji asılılığı təhlükəsini yaradır.

Respublikanın texnoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün *Texnologiyaların Transfert Mərkəzi* yaratmaq lazımdır. Mərkəzin funksiyalarına aid olmalıdır:

1) texnologiyalar, məhsul və partnyor axtarışı;

2) elmi-texniki işləmələrin irəliləyişi;

3) informasiya-analitik xidmətlər:

- yüksək texnologiyalar sahəsində informasiya və informasiya-analitik işlərin yerinə yetirilməsi;

- yeni texnologiyaların verilənlər bazasının aparılması;

- layihələrin elmin və texnikanın sahələri üzrə ekspertizası;

4) marketing tədqiqatları:

- ölkə və xarici istehsalçı və istehlakçılar bazarının;

- yüksək texnoloji məhsulların;

- elmi-texnoloji istiqamətlərin cari vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin və onların dünya səviyyəsi ilə müqayisəsi.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi problemlərinin araşdırılması və təhlili məsələlərinə kifayət qədər çoxlu işlər həsr olunmuşdur ki, bunlar da daha çox inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artım, habelə inkişaf etməkdə olan ölkələrə rəğmən innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Biznes sistemində innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi problemlərinə həsr

olunmuş tədqiqat işlərinə Y.Şumpeter, V.Rappoport, N.V.Beketov və başqaları kimi alimlərin əsərlərində rast gəlinir. Həmin əsərlərdə biznes sistemində innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi problemləri açıqlanaraq dünya ölkələrində baş verən ümumi proseslər prizmasından tədqiq olunur.

Azərbaycan alimləri də biznes sistemində innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi problemlərinin ayrı-ayrı nəzəri-metodoloji və tətbiqi məsələlərin tədqiqinə öz töhfələrini vermişlər. Həmin işlərə A.B.Abbasov , X.H.Kazımlı, M.X.Meybullayev, Q.N.Manafov, T.Ə.Hüseynov F.H.Qasımov, T.N.Əliyev, İ.Kərimli, İ.A.Mehdiyev və digər alimlərin tədqiqatlarını daxil etmək olar.

Yuxarıda adları sadalananların və digər müəlliflərin əhəmiyyətli xidmətlərinə baxmayaraq, biznes sistemində innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi problemlərinin bir çox nəzəri və metodoloji məsələləri gələcəkdə də tədqiq olunmalıdır.

Dissertasiya işinin məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi beynəlxalq təcrübənin təhlili əsasında və Azərbaycanın müasir biznes sistemində innovasiya fəaliyyətinin spesifik cəhətləri , xarici firmaların inkişafı və yerli bazarın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla biznesdə innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi problemlərinin həlli üzrə nəzəri və metodiki cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- innovasiya bazarında effektiv layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr vermək;
- biznesin strateji idarəedilməsində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının rolunu əsaslandırmaq;

- sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti müasir biznes sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi ilə bağlı problemlərin həllinin nəzəri və praktiki məsələlər kompleksi sayılır. Tədqiqatın obyektini isə innovasiya yönümlü investisiya layihələri reallaşdırılan biznes sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını müxtəlif məktəblərə məxsus xarici müəlliflərin fundamental işləri, MDB və digər postsosialist ölkələrin iqtisadçı alimlərinin tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları, respublika hökumətinin qərar və sərəncamları, Milli Məclisin qanunvericilik aktları, aparıcı Azərbaycan alimlərinin innovasiya siyasəti, prosesi və layihələri sahəsində elmi əsərləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, İqtisad İnkişaf, Maliyyə və Vergi nazirliklərinin, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları və proqramları, eləcə də “Azneftkimyamaş” SC-nin təsərrüfat fəaliyyəti haqqında maliyyə hesabat sənədləri, İnternet şəbəkəsində innovasiya fəaliyyəti üzrə informasiyalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, müqayisə, dinamika, statistik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi biznes sistemində innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi ilə bağlı problemlərin həllinin nəzəri və praktiki məsələlərinin kompleks tədqiq edilməsindən, Azərbaycanın müasir biznes sistemində effektiv innovasiya layihələrinin reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən olunmasından və bu istiqamətdə dövlətin rolunun elmi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir. Bütün bunlar mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edirlər. Alınmış nəticələrin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının təşkilati-iqtisadi amilləri aşkara çıxarılmışdır;

- rəqabətqabiliyyətli innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının strateji idarəetmə mexanizmlərini tədqiq edilərək qiymətləndirilmişdir;
- innovasiya bazarında effektiv layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr verilmişdir;
- biznesin strateji idarəedilməsində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri müəyyən edilərək əsaslandırılmışdır;
- sahibkarlıq sistemində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr işləyib hazırlanmışdır.

Dissertasiya tədqiqatının nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti və praktiki dəyəri müasir biznes sistemində effektiv innovasiya layihələrinin işləyib hazırlanmasından ibarətdir. Tədqiqatın nəticələri respublikanın biznes subyektləri tərəfindən innovasiya layihələrinin idarə edilməsi strategiyasının , innovasiya istiqamətli məqsədli proqramların işləyib hazırlanması və reallaşdırılması zamanı istifadə oluna bilər.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Biznes sferasında innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinin nəzəri məsələləri

1.1. Biznes sferasında dayanıqlığın təmin edilməsi nöqtəyi-nəzərdən innovasiya prosessinin əhəmiyyəti

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir yeni iqtisadiyyatda ÜDM artımının daha böyük payı innovasiya texnologiyalarında, avadanlıqlarında insan kapitalının keyfiyyətində, istehsalın və idarəetmənin təşkilində ifadə olunmuş yeni biliklər hesabına təmin edilir.

Prinsipcə vacib olan odur ki, müasir cəmiyyətdə iqtisadi effektivliyin yalnız elm və real istehsalın inkişafı hesabına deyil, həm də innovasiya tsiklinin bütün fazalarının-yeni biliklərin alınması, bazar vasitəsilə onların iqtisadiyyatın istehsal sektoruna ötürülməsi və istehsal istifadəsi fazalarının effektiv fəaliyyətini təmin etmək əsasında əldə edilir. Bu cür istifadə bir qayda olaraq, son məhsul bazarında iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli rəqabət üstünlükləri almaq məqsədilə həyat keçirildikdə, onda innovasiya tsiklinin bütün mərhələləri müxtəlif dərəcələrdə olsa da, güclü informasiya, təşkilati, maliyyə və digər bazar amillərinin təsiri altında yerləşəcəklər. Məhz innovasiyanı mənimsəyənin iqtisadi marağı son nəticədə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu, yönümlülüynü, miqyasını, tempini və formasını müəyyən edir.

Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi resursların və istehlakın nisbətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır. İqtisadi inkişafın yüksək səviyyəsinə nail olmuş dövlətlər qaçılmaz surətdə resursların qıtlığı ilə qarşılaşırlar. Eyni zamanda, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi bütün təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi tələbatlar sistemində, hər şeydən əvvəl iş, əhalinin şəxsi tələbat sistemində tezliklə kəmiyyət artımına və keyfiyyət yeniləşməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, resursların məhdudluğu və əhalinin tələbatının məhdudiyyətsiz genişlənməsi arasında ziddiyyət daha da artır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərdiyi kimi, bu ziddiyyət istehsalın genişləndirilməsinin üstün ekstensiv metodlarından innovasiya məhsulları və texnologiyasının tətbiqinə əsaslanan üstün intensiv metodlarına keçilməsi yolu ilə həll edilir.

Akademik L.Abalkinin fikrincə, elmtutumlu “istehsalların meydana çıxması texnoloji inkişafın nəticəsi sayılır. Bu zaman elm və təhsilə artmaqda olan xərclərin strukturunun keyfiyyət dəyişiklikləri, xüsusilə də tədqiqat və işləmələrin bazasının yaxşılaşdırılmasına sərf olunan vəsaitlərin səmərəsini təmin edən yeni qapalı təkrar istehsal konturu yaradır” (57, s.174).

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər bir təsərrüfat subyektinin uğurlu biznes strategiyası qurması və reallaşdırması xeyli dərəcədə innovasiyanın tətbiqi səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Müəssisə nə qədər nadir məhsula və ya onun istehsal üsuluna malikdirsə, o bir o qədər uğurlu müəssisə sayılır. Məhz bu baxımdan, innovasiya dedikdə, sosial-iqtisadi sistemin innovasiya məhsullarının, proseslərinin və biznes modelinin tətbiqi vasitəsilə yeni keyfiyyət sisteminə keçidi təmin edən proses başa düşülür [77, s.16]. Başqa sözlə, innovasiya üzündə elmi-tədqiqata əsaslanan və bazarda reallaşdırılan yeniliyi ehtiva edir. Biznes sistemi müəyyən dərəcədə öz-özlüyündə innovasiya sayılır.

Bazar iqtisadiyyatı və rəqabət şəraitində biznes müəssisələri gəlir və mənfəət artımına nail olmaq üçün öz yeniliklərini həyata keçirməli olurlar. Heç də təşkilatların hamısı pul vəsaitlərini müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə qoymurlar və buna görə də gələcək inkişaf imkanlarını və perspektivlərini özləri izləyib hazırlamalı olurlar.

Bu cür işləmələrin həyata keçirilməsi üçün şirkətin yaradıcı potensialına söykənmək, müəssisənin tələbatını bilmək və hətta tapmaq lazımdır. Əlbəttə, həmişə arzu olunur ki, yeni innovasiya məhsulu artıq bu gün olsun, lakin planlaşdırma zamanı kiçik və orta biznes daha böyük biznesə çevrilmək və qarşıdakı uzun müddətə innovasiya fəaliyyətini planlaşdırmaq imkanına malik olmaq üçün uzaq olmayan perspektivə söykənirlər. Lakin mürəkkəbliyə baxmayaraq, kiçik və orta

biznes aşağıdakı bir sıra səbəblər üzündən təbii ki, innovasiyanın inkişafının özülü seçilə bilər:

- kiçik və orta firmalarda elmi tədqiqatlar maksimum intensiv aparılır, çünki bütün qüvvə bir layihədə cəmləşir;
- kiçik və orta firmalarda idarəetmə aparatı böyük deyil ki, bu da iri korporasiyalarda elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyini aşağı sala bilən əlavə xərcləri aşağı salır və bürokratik vəziyyətlərdən qaçmağa imkan verir;
- kiçik və orta müəssisələr, bir qayda olaraq, bazarın inkişaf meyllərini daha yaxşı görürlər, istehlakçıların tələblərinə daha bacarıqla uyğunlaşa bilirlər ki, bu da onların istehsalını daha çevik edir.

Bütün bunlar innovasiya prosesini sürətləndirməyə imkan verir və onu müvafiq olaraq yekun mərhələsinə yaxınlaşdırır. Ən müsbət cəhət odur ki, tədqiqatçı firmalara marketinq, idarəetmə, kadr və s. vacib məsələlərdə onların investorlarından zamanətli imic və ən yüksək dəstək yaranır. Mühəsiblər, hüquqşünaslar, icarədarlar və digər əksagentlər bu firmalara gələcəkdə yüksək gəlir nəzərdə tutmaqla öz xidmətlərini güzəştlərlə təklif edirlər. Azərbaycanda bu investisiyalaşma inkişaf etdikcə, kiçik və orta biznesdə inkişaf perspektivləri ilə və daha əhəmiyyətli strukturlarda birləşməklə innovasiyalı inkişafın istiqamətlərinin məşhurluğu artacaqdır.

İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində innovasiya prosesi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatlarda innovasiya prosesi daha səmərəli və yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olurlar. Odur ki, belə bir inkişaf təmayülünə istiqamətlənmə innovasiyaların əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməklə yanaşı, onun mahiyyətinin, hazırlanma mərhələlərinin, idarə edilməsi qanunauyğunluqlarının da daha düzgün dərk olunmasını və tədqiqini tələb edir.

Müasir qloballaşma şəraitində texnologiya sahəsində baş verən yeniliklər firmalar, xüsusilə də kiçik müəssisələr üçün gəldikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb

edir. Innovasiya prosesinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə bu sahədə çalışanların, o cümlədən firmaların, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, universitetlərin peşəkarlıq fəaliyyətindən, onların yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə əlaqələrindən asılıdır. Digər tərəfdən, innovasiya sisteminin səmərəliliyinə təsir edən amillər sırasına fərdləri və müəssisələri öyrənməyə stimullaşdıran şərtlər, maliyyə sisteminin etibarlılığı, bu sahədə dövlət tənzimlənmələrinin səmərəliliyi və s. aid olunur. Təsadüfi deyildir ki, prof. D.Ə. Vəliyev innovasiya prosesinin milli iqtisadiyyata müsbət təsir göstərə bilməsinin mühüm şərtlərindən biri kimi elmi-tədqiqat müəssisələri və universitetlər ilə sahibkarlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini qeyd edir(56, s.52). Alim bu sahədə dövlətin vəzifələri sırasına innovasiya sisteminin gücləndirilməsini, innovasiya üçün zəruri şəraitin yaradılmasını, yeni texnologiyanın yayılmasını, şəbəkələşmə və təmərküzləşmənin tətbiqini daxil edir(56, s.52-53).

İnnovasiyaların mahiyyəti həmişə eksperiment olmuş və olaraq da qalır. Planlar, tədqiqatlar, resursların düşünülmüş bölgüsü nə qədər vacib olsa da bazarın marketinqi bundan da vacibdir. İnnovasiya prosesi daxili ziddiyyətlərlə dolu bir prosesdir. İnnovasiya prosesini fundamental, tətbiqi tədqiqat, konstruktor işləmələri, marketinq, istehsal, nəhayət satış mərhələlərini keçən, ardıcıl olaraq ideyanı əmtəəyə çevirən proses kimi-texnologiyanın kommersiyalaşdırılması prosesi kimi müəyyən etmək olar.

İnnovasiya prosesi müxtəlif mövqelərdən müxtəlif detallaşdırma dərəcəsi ilə baxıla bilər. Birincisi, elmi-tədqiqat, elmi-texniki, innovasiya, istehsal fəaliyyətinin və marketinqin paralel-ardıcıl həyata keçirilməsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. İkincisi, ideyanın meydana çıxmasından onun işlənilib hazırlanmasına qədər yeniliklərin həyat tsiklinin müvəqqəti mərhələləri kimi baxıla bilər. Üçüncüsü, məhsul və ya xidmətlərin yeni növünün işlənilib hazırlanması və yayılmasının maliyyələşdirilməsi və investisiyalaşdırılması prosesi kimi verilə bilər. Bu halda o, investisiya layihəsinin təsərrüfat təcrübəsində geniş yayılmış xüsusi halı kimi çıxış edir.

Innovasiya prosesi üçün ilkin resurs və ya “xammal”ı elmi biliklər,hərəkətverici qüvvəsi isə bazar tələbi sayılır. Yeni texnologiyalara tələb çox vaxt elm sferasının özündən elmi ictimaiyyətdən gəlməklə ,elmin özünün daxili inkişaf məntiqi ilə müəyyən edilir.Bu halda yeni texnologiyaya bu texnologiyanın məlum texnologiyalar qarşısında imkan və üstünlüklərini nümayiş etdirmək və sübut etmək üçün bazara “soxulmaq” lazım gəlir.

Bazar infrastrukturunun inkişafı ilə bazarın texnoloji inkişafa təsir dərəcəsi yüksəlir.Əksər hallarda məhz bazar tələbi yeni texnologiyaların və yeni məhsulların işlənilib hazırlanması istiqamətlərini müəyyən edir.Bazar elm sferasından yeni keyfiyyət “dərəcə çıxarır”.Məsələn,tibbdə lazer texnologiyaları elmdən çıxmışdır və elmi axtarışların nəticələrinin təsiri altında inkişaf etməkdə davam edir,çünki bu texnologiyaların istehlakçılarının böyük əksəriyyəti bu texnologiyaların mahiyyəti haqqında biliklərin məhdudluğu üzündən onların təkmilləşdirilməsi və dəyişdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edə bilmirlər.

Avtomobilqayırmada informasiya texnologiyalarının və texnologiyaların inkişafı isə əksinə,əsasən bazarın sorğusu ilə müəyyən edilir.

Artıq mövcud biznesin təkrarından ibarət ola bilən adi biznes ideyadan fərqli olaraq innovasiya ideyasını original əmtəə,məhsul,xidmət və ya onların yaxşılaşdırılmış variantlarının real mövcud istehsal imkanı kimi müəyyən etmək olar.

İşgüzar uğura imkan verən innovasiya ideyasını formalaşdırmaq üçün aşağıdakılar zəruridir:

- istehlakçı üçün əhəmiyyət kəsb edən bəzi faydalılıqların yaradılmasının yeni üsulunu açmaq;

- həmin faydalılığın yaradılmasını təmin edən xüsusi qabiliyyətlərin kombinasiyasını yaratmaq ;

- yaradılacaq faydanın dəyərində maksimum mümkün sahibkarlıq marjasını əldə etməyə və bu marjanı mənfəət şəklində mənimsəməyə imkan verə bilən nadir düstur yaratmaq.

Aydındır ki, bunun üçün , birincisi,öz potensial müştərilərini və onların tələbatını yaxşı təsəvvür etmək,ikincisi,hansı qabiliyyətlərin köməyi ilə mövcud tələbatın ödəmək mümkün olduğunu dəqiq başa düşmək,üçüncüsü,sahibkarlıq marjasının necə və nəyin hesabına meydana çıxacağını ifadə etmək qabiliyyətində olmaq tələb olunur.

Innovasiya biznesi ilə məşğul olan sahibkar üçün ona innovasiya ideyasını tapmağa kömək edən informasiya mənbələrini ayırmaq çox vacibdir.Belə mənbələr bazar və onun tələbatı haqqında ,yeni texnologiyaların ,materialların,istehsal üsullarının meydana çıxması haqqında,hansısa müəyyən əmtəə ilə təminatlıqda mövcud coğrafi uyğunsuzluqlar haqqında konkret biliklər ola bilər.

Innovasiya ideyalarının konkret mənbələri kimi aşağıdakılar çıxış edə bilər:

- İstehlakçılar- istehlak tələbinin öyrənilməsi baxımından;

- Alimlər,o halda ki,əgər onlar ixtira və ya axtarışla eləcə də yeni məhsul və ya xidmətlərin yaradılmasına gətirib çıxara bilən əmtəə xassələrinin, yeni materialların axtarışı ilə məşğuldurlarsa;

- Rəqiblər,istehlak tələbinin öyrənilməsi ilə bağlı öz strategiya və fəaliyyəti hissəsində;

- Ticarət agentlikləri , dilerlər və sair vasitəçilər;

- Müəssisənin bilavasitə işçiləri, bu zaman innovasiya ideyalarının yaranması prosesinə daha çox sayda əməkdaşlar cəlb olunur.

Menecment sahəsində görkəmli amerikan mütəxəssisi Piter Drukerin fikrincə,sahibkarı innovasiya ideyasının fəal axtarışına cəlb edən amillər aşağıdakılardır[9]:

- Gözlənilməz hadisə -uğur,uğursuzluq,gözlənilməz xarici hadisə;

- Konkurent olmaması – onun reallıqda həqiqi olması ilə bizim təsəvvürümüzdə olması arasında uyğunsuzluq;

- Prosesə tələbat əsaslanan yeniliklər(prosesə tələbat dedikdə,onun aradan qaldırılmalı olan nöqsanları nəzərdə tutulur);

- Sahənin və ya bazarın strukturunda qəfil dəyişikliklər;

- Demoqrafik dəyişikliklər;

- İnsanların əhvali-ruhiyyələrində və ya qiymətli qurğularında dəyişikliklər;
- Həm elmi,həm də qeyri-elmi yeni biliklərin meydana gəlməsi.

Müxtəlif insanlarda bu müxtəlif cür baş verir.Kimsə bütün həyatı boyu elmlə məşğul olaraq ciddi kəşflər edirlər,lakin biznes təcrübəsi baxımından bu iş heç vaxt öz tətbiqini tapmaya da bilər.Kiminsə eyni vaxtda başına bir neçə fikir gələ bilər,lakin kimsə yeganə bir ideyanın axtarışına və düşünməsinə daha çox vaxt sərf edə bilər.Yeni ideyalar dəyərinə və perspektivinə görə çox müxtəlif ola bilər.Onlar üçün ümumi olan odur ki,onlar daim öz müəlliflərinin fikirlərini ifadə edirlər.

İlkin mərhələdə layihə sahibi aşağıdakı əsas suallara cavab verməlidir:

- İdeya konkret olaraq nədən ibarətdir?
- İdeyanın elmi yeniliyi nədən ibarətdir?
- İnnovasiya prosesinin nəticəsinin istehlakçısı(alıcısı) kim olacaqdır?
- İdeyanın reallaşmasına başlamaq üçün nə (resurslar) lazımdır?
- Seçilmiş ideyanın reallaşmasına nə mane ola bilər?

Əgər bu suallara cavabdan sonra ideyalardan bəziləri öz cəlbediciliyini itirmir,əksinə,daha böyük inamla saxlayırsa,onları daha müfəssəl qiymətləndirmək və onlardan hansılarının ilk növbədə reallaşacağını müəyyənləşdirmək lazımdır. İdeyaların reallaşdırılması mümkünlüyü ixtisaslaşma,seçilmiş fəaliyyət sahəsində iş verdişləri,təşkilati qabiliyyətlər,layihənin əməli istiqamətliliyi,əlçatan resurslar kimi bir çox amillərdən asılıdır.

Məhz yuxarıda göstərilən seçilmiş ideyalar əsasında innovasiya fəaliyyəti qurulur. İnnovasiya fəaliyyəti – bazarda tətbiq olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji məhsula , müvafiq səmərənin alınması ilə istehsalda istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş prosesə yönəldilmiş elmi-tədqiqat və işləmələrin , eləcə də elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin alınması və ya transformasiyası ilə bağlı fəaliyyət növüdür. İnnovasiya fəaliyyəti biznes müəssisələrinin uğurla saxlanması və inkişafının əsas şərtlərindən biri sayılır. İnnovasiya fəaliyyətinin idarəetmə strategiyası ölkə iqtisadiyyatının özülünü təşkil edənlərdən biri kimi biznes strukturlarının uzunmüddətli mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Innovasiya fəaliyyəti əsasında innovasiya layihəsi hazırlanır. Bütövlükdə layihə kompleks təkrar olunmayan tədbir olub, vaxta, büdcəyə, resurslara görə məhdud, eləcə də yerinə yetirilməsi üzrə dəqiq döstərilərsə, sifarişçinin tələbi altında işlənib hazırlanan yeninin tətbiqini nəzərdə tutur. İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihəsi dedikdə, elm və texnikanın prioritet inkişaf istiqamətlərində konkret məqsəd və vəzifələrin əldə olunmasına yönəldilmiş tədbirlərin resursları, müddətləri və icraçıları üzrə bir-biri ilə qarşılıqlı şərtlənən və bir-biri ilə bağlı proseslərin mürəkkəb sistemi başa düşülür [85, s.6]. Hesab edirik ki, innovasiya layihəsinə icraçıların göstərişi ilə yeni yüksək texnoloji məhsulların, istifadə olunan resursların və onların mənbələrinin yaradılması, istehsalı və bazara irəlilədilməsi üzrə planı uyğun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan, vahid məqsəddə birləşən və müəyyən vaxta uyğunlaşdırılan iş və tədbirlər kompleksi kimi baxmaq lazımdır. Innovasiya layihəsinin həyat tsikli – layihənin bütün icraçıları tərəfindən müəyyən ciddi ardıcılıqla yerinə yetirilən iş və tədbirlərin tam kompleksidir. Beləliklə, layihənin həyat tsikli onun yaradılmasının bütün mərhələlərini – ideyanın meydana gəlməsindən başlamış, ETTKİ-nin aparılması, istehsalın hazırlığı, bilavasitə məhsulun istehsalı və onun reallaşdırılmasına qədər olan mərhələləri əhatə edir. Buraya həmçinin satışdan sonrakı xidmət, istismar, bəzən də məhsulun utiləşdirilməsi də daxil ola bilər. Layihə üzrə işi xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakılardır:

- növü, əgər iş defisit sayılırsa;
- yerinə yetirilmə müddəti;
- dəyər və natural ifadədə həcmi;
- zəruri resurslar (maliyyə, əmək, maddi və istehsal);
- iş maliyyələşdirən sifarişçi (o həm də investordur);
- icraçı (icraçılar)

Layihənin əsas əlamətləri sırasına onun yeniliyi, layihənin əsas məzmunu kimi dəyişmələr, təkrarsızlığı, vaxta görə məhdud konkret məqsəd, layihənin davam etmə müddətinin vaxta görə məhdudluğu, layihəyə aid olunan büdcə, tələb olunan

resursların məhdudluğu, problemin həllinin kompleksliliyi, təşkilatın və bazarın qarşılıqlı təsir sferasında layihənin sferasının ayrılması daxildir.

Ümumən, iqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihəsinin reallaşdırılması prosesinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. O.M.Xotyəşeva innovasiya layihəsinin reallaşdırılmasının müxtəlif formalarını təqdim edir [88, s.99-107]. V.Q.Medinskiy innovasiya layihəsinin reallaşdırılmasının mərhələliliyini [73, s.209-216], A.A.Bovin texnoloji dominantə malik layihənin reallaşdırılması mərhələlərini [80, s.267-269] təklif edir. S.V. Valdaytsev innovasiya layihəsinin risklərini və onların minimumlaşdırılmasını [61, s.175-213] müəyyən edir.

Innovasiya layihəsinin reallaşdırılması prosesində vəsaitin layihəyə qoyuluş dövrü və faydalı effektin alınması dövrü arasında vaxt aralığı mövcuddur. Bu vəziyyət innovasiya layihələrinin səmərəliliyi qiymətləndirilərkən çox vacib sayılır, çünki bu, onların reallaşdırılması nəticələrinə bilavasitə təsir göstərir.

İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihələrinin ekspertizası dedikdə, ETTKİ nəticələrini təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi, eləcə də təklif olunmuş layihələrin rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsini qiymətləndirməyin köməyi ilə onların əsasında elmtutumlu biznes müəssisəsinin təşkili məqsədilə ETTKİ nəticələrinin kommersiyalaşdırılması üçün perspektivlərin seçilməsinə yönəldilmiş analitik qiymətləndirmə fəaliyyəti başa düşülür [81, s.18].

Innovasiya layihələrinin investisiya cəlbəediciliyi isə təqdim olunmuş layihələrin rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsini qiymətləndirmək əsasında innovasiyalılıq və kommersiyalılıq aşkara çıxarmaqla investisiya qərarlarının qəbuluna kömək edən analitik qiymətləndirmə fəaliyyəti kimi təqdim olunur [79, s.116].

1.2. Biznes sferasında innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinin zəruriliyi

Layihənin nəticələrini müəyyən edən amillərin tədqiq edilməsi zəruriliyi istifadə ediləcək resursların sərf edilməsinin və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağın müxtəlif alternativ variantlarının olması ilə əlaqədardır. Innovasiya layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması müəyyən olunmuş rentabellik

səviyyəsində innovasiyanın həyata keçirilməsinin texniki, iqtisadi, ekoloji və maliyyə imkanlarının tədqiqidir. Texniki-iqtisadi əsaslandırmaya geoloji tədqiqatlar, bina və qurğuların texniki layihələri, istehsalın texniki hazırlığı, ətraf mühitə təsirin ekoloji tədqiqi, marketinq tədqiqatları, maliyyə-iqtisadi göstəricilərin hesablanması daxildir. Layihə çərçivəsində həyata keçirilən ilk tədqiqatlar marketinq tədqiqatlarına aid olur. Marketinq tədqiqatları layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində istehsal ediləcək məhsullara, göstəriləcək xidmətlərə tələbin həcmi proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bunun nəticəsində bazarda tələbin həcmi ilə yanaşı qiymətin və rəqabətin səviyyəsi və s. məsələlər müəyyən edilir. İqtisadi təhlil üçün məlumatların böyük hissəsi layihənin texniki hissəsindən əldə edilir. Belə ki, texniki hissədə yaradılacaq obyektin istehsal gücü, tələb olunan işçilərin sayı, istifadə ediləcək xammal və materialların həcmi və s. məlumatlar əks olunur. Bu məlumatlar əsasında layihə çərçivəsində investisiya xərclərini, istehsal ediləcək məhsulların maya dəyərini və s. müəyyən etmək mümkün olur. Son nəticədə, layihənin maliyyə və iqtisadi təhlilini həyata keçirmək üçün layihə dövrü ərzində illər üzrə mədaxil və məxaric axınları əsasında xalis nağd axınları müəyyən olunur.

Innovasiya layihələri müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri hesabına maliyyələşdirilir. Bu mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlərin qiymətləri son nəticədə diskont dərəcəsini müəyyən edir. Diskont dərəcəsi müxtəlif mənbələrdən cəlb edilmiş vəsaitlərin qiymətlərinin orta çəkili kəmiyyəti kimi müəyyən edilir. Bu baxımdan, son nəticədə innovasiya layihəsinin maliyyələşdirilmə mənbələrinin və bu mənbələrin hər birindən cəlb edilən vəsaitlərin qiymətlərinin müəyyən edilməsi innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi baxımından vacibdir.

Layihənin qiymətləndirmə sənədi investorlar tərəfindən aparılır (bu əsasən iri layihələr üçün həyata keçirilir). Hər bir investor innovasiya layihəsinə vəsait qoyuluşu haqqında qərar qəbul etmək üçün layihənin qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Bu qiymətləndirmə ya investorun özü tərəfindən, ya da onun tapşırığı əsasında bu sahədə ixtisaslaşmış peşəkar qurum tərəfindən həyata keçirilir.

İnnovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilir. İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində zaman amilinin nəzərə alınıb-alınmamasından asılı olaraq qiymətləndirmə metodları iki qrupa bölünür:

1. Diskontlaşdırırmaya əsaslanan qiymətləndirmə metodları;
2. Mühasibat uçotuna əsaslanan üsullar.

Birinci qrup metodlara xalis cari dəyər, daxili rentabellik norması və rentabellik indeksi göstəriciləri, ikinci metodlara isə investisiyanın ödənmə müddəti və investisiyanın üçot gəlirliyi göstəriciləri aiddir.

Diskontlaşdırırmaya əsaslanan qiymətləndirmə metodları pulun zaman baxımından dəyərinə əsaslanır. Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə vəsaitlərindən istifadə vaxt amilinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu gün əldə olan müəyyən məbləğdə nağd pulun dəyəri gələcəkdə əldə edilməsi mümkün olan həmin məbləğdəki pulun dəyərinə bərabər deyildir və birinci məbləğ ikinci məbləğlə müqayisədə daha qiymətlidir. Belə ki, mövcud nağd vəsaitlərdən istifadə müəyyən gəlirin əldə edilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan pulun zaman baxımından dəyəri – bu prinsipə əsasən hələ ki gəlirin qazanılmasının alternativ imkanları mövcuddursa, onda pulun dəyəri o vaxt anından asılıdır ki, bu anda onun alınması gözlənilir (65, s.210). Belə ki, nağd vəsaitə malik olmaqla, onu ən azı banka əmanət kimi yerləşdirib faiz gəliri əldə etmək olar. Gələcək nağd axınların qiymətləndirilməsi prosesi diskontlaşdırılmış nağd axınların təhlili adlanır (Discounted Cash Flow (DCF)). İnnovasiya layihələri haqqında qərarların qəbulu bir qayda olaraq, proqnozlaşdırılan nağd axınların qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olduğundan DCF təhlili xüsusilə mühüm rola malikdir. Cari dəyər qaydasının nəzəri əsasları amerika iqtisadçısı İ.Fişer tərəfindən yaradılmışdır. İ.Fişer apardığı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişdir ki, innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları fərdin cari istehlaka nisbətən gələcək istehlaka üstünlük verməsindən asılı deyildir. Bu baxımdan, menecerlər müəssisənin səhmdarlarının fərdi zövqlərini bilmələri və onların üstünlük verdiyi məsələlərə uyğun hərəkət etmələri vacib deyildir. Onların

vəzifələri xalis cari dəyəri maksimallaşdırmaqdan ibarətdir. Əgər menecerlər bu sahədə müvəffəqiyyət qazanırlarsa, onda ən yaxşı formada öz səhmdarlarının mənafelərinə uyğun fəaliyyət göstərilir. Bununla belə, DCF təhlili konsepsiyası ilk dəfə C.Uilyams tərəfindən işlənilmişdir. M.Qordon isə ilk dəfə olaraq şirkətlərin maliyyəsinin idarə edilməsində bu metodu tətbiq etmiş və sonradan kapitalın dəyərinin tədqiq edilməsində sözügedən metoddan geniş istifadə etmişdir. DCF təhlili aşağıdakı dörd mərhələdə aparılır (82, s.3-4):

- proqnozlaşdırılan nağd axınların hesablanması. Aktivlərin bəzi növləri, məsələn istiqrazlar üçün, proqnozlaşdırılan axınların hesablanması elə də böyük çətinlik törətmir. Belə ki, pul vəsaitlərinin hərəkəti müqavilə ilə müəyyən olunur və emitentin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi şəraitində real axınlar nəzərdə tutulmuş illə üst-üstə düşür. Lakin, digər aktivlər üçün nağd axınların hesablanması xeyli mürəkkəb ola bilər. İnnovasiya layihələri üçün illər üzrə nağd axınlar həm mədaxil (gəlir), həm də xərclər üzrə hesablanır və bunların fərqi isə xalis nağd axınlarını müəyyən edir;

- nağd axınlar üçün risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi. Nağd axınların proqnozlarının qiymətləndirilməsi prosesində bu axına xarakterik olan risk dərəcəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, layihə dövrü ərzində mədaxil və məxaric axınları uzunmüddətli proqnozlara əsaslanır və bu proqnozların gerçəkləşməsi ehtimalının müəyyən olunması əsasında risklərin qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac olur;

- riskin qiymətləndirilməsinin təhlil prosesinə daxil edilməsi. DCF təhlilinin növbəti mərhələsi risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsinin təhlilə daxil edilməsidir. Risk dərəcəsinin nəzərə alınmasının iki metodundan istifadə edilir: 1) risksiz ekvivalent metodu (Certainty Equivalent Approach, CE) və 2) diskont dərəcəsinin riskə görə təshih edilməsi (Risk-Adjusted Discount Rate, RADR) metodu. CE metodundan istifadə edildikdə, gözlənilən nağd axınlar bilavasitə risk dərəcəsi nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilir: risk nə qədər yuxarıdırsa, dəqiqləşdirilmiş nağd axının elementlərinin məbləği də bir o qədər aşağı olur. RADR metodunda risk dərəcəsi nağd axının dəqiqləşdirilməsi ilə deyil, diskont dərəcəsinin dəyişilməsi vasitəsi ilə nəzərə

alınır: risk nə qədər yüksəkdirsə, dəqiqləşdirilmiş diskont dərəcəsi də bir o qədər böyük olur;

- nağd axınların cari dəyərinin müəyyən edilməsi. Təhlilin son mərhələsi nağd axınların cari dəyərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

İnnovasiya layihəsində nağd axınların cari dəyərinin hesablanması diskont dərəcəsi əsasında hesablanır. İnnovasiya qərarlarının əsaslandırılmasında istifadə edilən diskont dərəcəsi aşağıdakı üç amilin təsiri əsasında formalaşır:

- konkret nağd pul axınlarının risk dərəcəsini. Diskont dərəcəsi təhlil olunan axına xas olan riskin dərəcəsini əks etməlidir – risk nə qədər yuxarıdırsa, diskont dərəcəsi də böyük olmalıdır. Məsələn, istənilən zaman anında şirkətlərin istiqrazlarının qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan diskont dərəcəsi dövlət istiqrazlarının qiymətləndirilməsində tətbiq edilən diskont dərəcəsindən, firmanın adi səhmlərinin buraxılışı ilə əlaqədar olan nağd axınların diskontlaşdırılmasında tətbiq olunan diskont dərəcəsi isə onun istiqrazları üzrə hesablaşmalarda istifadə olunan diskont dərəcəsindən yüksək olacaqdır;

- gəlirlilik göstəricilərinin üstünlük təşkil etdiyi qiyməti əks etdirən səviyyəni. Diskont dərəcəsi iqtisadiyyatda formalaşan orta gəlirliliyi əks etdirməlidir;

- nağd axınların dövriliyini. Diskont dərəcəsində axınların nəzərdən keçirildiyi zaman intervalının dövriliyi də nəzərə alınmalıdır. Adətən, diskont dərəcəsi və nağd axınlar il hesabı ilə müəyyən edilir və bu hallarda dövriliyə hər hansı düzəlişlər etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin, axınların təhlilində zaman intervalı ildən fərqlidirsə, bu fakt diskont dərəcəsində əks olunmalıdır.

Diskont dərəcəsinin hesablanması üçün, ilk növbədə, innovasiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələri və bu mənbələrdən cəlb edilən kapitalın dəyəri (qiyməti) müəyyən edilməlidir. İnnovasiya qərarlarının qəbul edilməsi zamanı firma (həmçinin, innovasiyanı həyata keçirən istənilən qurum) yalnız vəsaitlərin hara yerləşdirilməsinə dair deyil, həm də onların maliyyələşdirilməsi mənbəyinə dair qərar qəbul etməlidir. Çünki firma üçün xüsusi vəsaitlərin həcmi və xarici borclanmanın əlyetərliliyi bu qərarlara təsir göstərə bilər. Maliyyə diskont dərəcəsi bu mənbələrdən cəlb edilən vəsaitlərin dəyərinin orta çəkili ölçüsü kimi müəyyən

olunur. Dövlət investisiyalarında bu göstərici fərqli ola bilər. Belə ki, maliyyə diskont dərəcəsiindən fərqli olaraq dövlət innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən iqtisadi diskont dərəcəsi bazar təhriflərini və dövlətin tənzimləmə vasitələrinin təsirini nəzərə almalıdır.

XCD göstəricisinin məntiqi kifayət qədər aşkardır. XCD göstəricisi sıfıra bərabər olduqda, bu, layihə nəticəsində yaranan nağd axınlar layihəyə qoyulmuş kapitalın ödənilməsini və bu kapitalın zəruri gəlirliyini təmin edilməsini göstərir. XCD göstəricisi sıfırdan böyük olduqda nağd axınlar mənfəət yaradır və kreditlərlə hesablaşmalardan sonra mənfəət əldə edilmiş olur. Beləliklə, firma XCD göstəricisi sıfıra bərabər olan layihəni qəbul edərsə, onda bu səhmdarların mövqeyinə təsir etmir, istehsalın miqyası artır, lakin səhmlərin qiyməti sabit qalır. Firma XCD göstəricisi müsbət olan layihə həyata keçirirsə səhmdarlar əlavə dividend əldə edirlər.

DCF təhlilində alternativ xərclər (itirilmiş imkanlar) və ya başqa sözlə desək alternativ dəyər konsepsiyası mühüm rol oynayır. Firma müxtəlif innovasiya alternativlərini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, hər bir alternativ variant digər layihələrdə iştirakdan imtina nəticəsində mümkün gəlirlərin itkisi ilə müşayiət olunur. Müəyyən vəsaiti hər hansı layihəyə sərmayə edən firma onu bütün digər layihələrə yatırmaq imkanından məhrum olur. Beləliklə, sərmayə edilən kapitalın dəyəri alternativ xərclərin məbləğində qəbul olunur. Bu qiymət hətta, ilkin kapitalın formalaşması firmanın birbaşa xərcləri nəticəsində yaranmadığı hallarda da mövcud olur. İnnovasiya üçün DCF təhlilində tətbiq olunan diskont dərəcəsi özündə alternativ xərcləri əks etdirməlidir. Diskont dərəcəsi vəsaitləri eyni risk dərəcəsinə malik olan mümkün alternativ layihələrdən ən yaxşısına sərmayə edildikdə əldə oluna bilən gəliri əks etdirməlidir. Məsələn, əgər, təhlil olunan layihənin xalis cari dəyəri firmanın kapitalının dəyərinə bərabər diskont dərəcəsi əsasında hesablanırsa, bu zaman belə bir fikir irəli sürmək olar ki, bu halda alternativ xərclər konsepsiyası istifadə edilir: vəsaitin bu layihəyə sərmayə edilməsi əvəzində firma onları layihə ilə eyni risk dərəcəli və firmanın kapitalının

dəyərinə müvafiq gəlir əldə etməyə imkan verən qiymətli kağızlara (səhm və istiqrazlara) yatıra bilərdi.

Beləliklə, bütün xərclər və reallaşdırma qiyməti və müvafiq olaraq illər üzrə nağd axınlar kapitalın dəyərində nəzərə alınmış inflyasiya səviyyəsi ilə eyni sürətlə artması gözlənilsə, onda inflyasiya nəzərə alınmaqla və nəzərə alınmadan hesablanan XCD-in kəmiyyəti eyni olur.

Buna baxmayaraq, bəzən elə hallar olur ki, təhlil kapitalın bazar dəyərinin nəzərə alınması əsasında sabit alıcılıq qabiliyyətinə əsaslanan pul vahidlərində aparılır. Şübhəsiz ki, bu düzgün deyil, belə ki, kapitalın dəyərinə inflyasiyaya görə əlavə mükafat daxil edildiyi şəraitdə, axınların real qiymətlərlə hesablanması XCD-in azalmasına gətirib çıxarır.

İnnovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması inflyasiyanın təsiri iki üsulla nəzərə alın bilər. Birinci üsul – pul axınlarının inflyasiya düzəlişi olmadan proqnozlaşdırılmasıdır ki, bu zaman müvafiq olaraq inflyasiyaya görə mükafat kapitalın dəyərindən çıxarılır. Bu metod nisbətən sadədir, lakin onun vasitəsi ilə XCD-in sürüşməsiz qiymətinin əldə edilməsi üçün 1) inflyasiya amortizasiya da daxil olmaqla layihənin bütün axınlarına eyni cür təsir etməli, və 2) kapitalın rentabelliği göstəricisinə investorların daxil etdiyi inflyasiyaya görə düzəliş inflyasiya tempi ilə üst-üstə düşməlidir. Təcrübədə adətən bu şərtlər təmin olunmadığından bu metod geniş yayılmamışdır.

İkinci üsula müvafiq olaraq, kapitalın dəyəri nominal olaraq saxlanılır, ayrı-ayrı axınlar inflyasiyanın tempinə uyğun dəqiqləşdirilir. Bütün hallarda inflyasiya pul axınlarının təhlilinə müəyyən korreklərlə daxil edilməlidir ki, daha çox ehtimal olunan şəraiti mümkün qədər dəqiq əks etdirdsin. Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya əsasən makroiqtisadi amillərlə əlaqədar olub, qiymətlərin ümumi səviyyəsini müəyyən edir. Belə halda istehlak qiymətləri indeksi göstəricisindən istifadə edilir. Bununla yanaşı, layihədə həm xərc, həm də gəlirləri əmələ gətirən elementlərin qiymətləri müxtəlif templərlə dəyişə bilər. Belə halda onların qiymətlərinin real artımını da nəzərə almaq lazımdır. Inflyasiya pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə göstərsə, əmtəənin qiymətinin real artımı onun

qiymətinin digər əmtəələrin qiymətinə nisbətən nə qədər artdığını göstərir, yəni nisbi qiymətlərin dəyişməsinə göstərir. Bu baxımdan, nominal qiymətlər aşağıdakı kimi hesablanır:

$$P_i^{t+1} = P_i^t (1 + IP_{iR}^{t+1})(1 + IP^{t+1})$$

Burada, P_i^{t+1} – i əmtəəsinin t+1-ci ildə nominal qiyməti;

P_i^t – i əmtəəsinin t-ci ildə nominal qiyməti;

IP_{iR}^{t+1} – i əmtəəsinin t+1-ci ildə t-ci ilə nisbətən qiymətinin nisbi artımı;

IP^{t+1} – t+1-ci ildə t-ci ilə nisbətən inflyasiyanın səviyyəsi.

İnflyasiyanın maliyyə nəticələrinə çox ciddi təsir göstərdiyi qəbul edilməlidir və onu innovasiya layihələrində nəzərə almaq zəruridir. İkincisi, innovasiya büdcəsinin formalaşmasında inflyasiyanın təhrifedici təsirlərinin aradan qaldırılmasının ən səmərəli yolu pul axınlarının elementlərini qiymətlərin dəyişməsinə həssaslıqlarından asılı olaraq dəqiqləşdirilməsidir. Üçüncüsü isə, inflyasiyanın gələcək templərini dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığından səhvlər də qaçılmazdır. Beləliklə, belə qənaətə gəlmiş oluruq ki, inflyasiya qeyri-müəyyənliyi daha da artırır, həmçinin büdcənin formalaşmasını daha da çətinləşdirir və innovasiya layihələrinə sərmayənin risklərini yüksəldir.

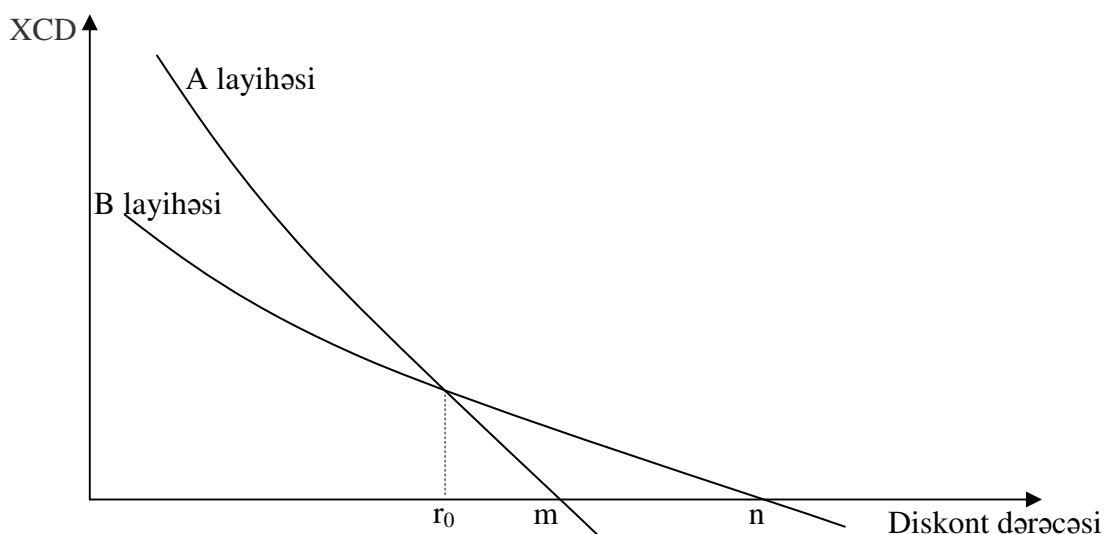
İnnovasiya qərarlarının verilməsində istifadə edilən ikinci əsas göstərici daxili rentabellik norması göstəricisidir. Daxili rentabellik norması göstəricisinin qiymətini (r_x) tapmaq üçün innovasiya layihəsində xalis cari dəyərin sıfıra bərabər olduğu r_x müəyyən olunmalıdır.

$$\sum_{t=0}^T (G_t - X_t) \frac{1}{(1 + r_x)^t} = 0$$

Asılı olmayan layihələr üçün daxili rentabellik norması diskont dərəcəsindən böyükdürsə, onda innovasiya layihəsinin reallaşdırılması haqqında qərar müsbət, əksinə olduqda isə mənfi olur. Bir-birini istisna edən layihələr üçün isə daxili rentabellik norması yüksək olan layihə seçilir. DRN-nin üstünlüyü onun yalnız

layihənin məlumatlarından istifadə etməsi ilə əlaqədardır. Bununla belə, bu göstəricinin hesablanması və tətbiqi ilə əlaqədar bir sıra çətinliklər mövcuddur. Hazırda belə nəzərdə tutulur ki, DRN standart (tipik) maliyyə axınları üçün təyin olunur. Belə axınlarda, tənliyinin DRN-in iqtisadi əsaslandırılmış intervalında bir həlli olur. Standart maliyyə axınları dedikdə, burada elə axınlar nəzərdə tutulur ki, hesablama dövrünün ilk addımlarında yalnız xərclər, sonrakı addımlarda isə gəlirlər baş vermiş olsun. Təcrübədə elə layihələrə rast gəlinir ki, xərclər layihənin yalnız əvvəlində deyil, ortasında və ya son mərhələlərində həyata keçirilə bilər. Qeyri-standart maliyyə axınlarının baş verdiyi layihələrdə DRN bir neçə qiymət ala bilər. Həmçinin, belə layihələrin DRN əsasında qiymətləndirilməsi metodu XCD əsasında qiymətləndirmə metoduna zidd ola bilər. Bu səbəbdən bir sıra müəlliflər DRN əsasında innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi metodunu məqbul hesab etmirlər.

Xalis cari dəyər və daxili rentabellik norması göstəriciləri bir-biri ilə əlaqəli göstəricilərdir. Xalis cari dəyər sıfırdan, daxili rentabellik norması isə gözlənilən gəlirlik normasından yüksək olduqda innovasiya layihəsi haqqında müsbət qərar qəbul edilir. Bu iki göstərici arasındakı əlaqəni sxematik şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Şəkil 1.1. Xalis cari dəyər və daxili rentabellik normasının qarşılıqlı əlaqəsi

Şəkil 1.1-dən göründüyü kimi, A layihəsi üzrə diskont dərəcəsi m -ə bərabər olana qədər xalis cari dəyər sıfırdan böyük olur, xalis cari dəyərin sıfıra bərabər olduğu m isə daxili rentabellik normasına bərabərdir. Bu göstəricilər bir-biri ilə asılı olmayan layihələr üzrə hesablandığında eyni nəticəyə gəlməyə imkan verir. Yəni əgər A və B layihələri bir-birlərindən asılı olmayan layihələdirsə, onda A layihəsi üçün daxili rentabellik norması m -dən, B layihəsi üçün n -dəq böyük olduqda, layihələr qəbul ediləndir. Eyni zamanda, bu şərtlər daxilində hər iki layihənin xalis cari dəyəri sıfırdan böyük olur.

İki alternativ (bir-birini istisna edən) innovasiya layihəsini müqayisə etdikdə, xalis cari dəyər və daxili rentabellik norması göstəriciləri eyni nəticəni verməyə bilər. Məsələn, şəkil 1.1-dəki layihələr alternativ layihələdirsə, onda diskont dərəcəsi r_0 -dən kiçik olduqda A layihəsinin xalis cari dəyəri B layihəsinə nisbətən böyük, r_0 -dən böyük olduqda isə tərsinə olur. Eyni zamanda, A layihəsinin daxili rentabellik norması m -ə, B layihəsinin isə n -ə bərabərdir, yəni birinci ikincidən böyükdür. Belə halda, adətən xalis cari dəyəri yüksək olan innovasiya layihələrinə üstünlük verilir.

Xalis cari dəyəri və daxili rentabellik norması göstəricilərinin əks nəticələr verməsinin əsasən iki səbəbi vardır. Bunlardan birincisi, layihənin miqyası ilə əlaqədardır. Belə ki, müxtəlif layihələr tələb etdiyi investisiyaların həcminə görə fərqlənə bilər. İkincisi isə, pul vəsaitlərinin daxil olmasının (xalis pul axınlarının) intensivliyi ilə əlaqədardır. Belə ki, ayrı-ayrı layihələrin bəzilərində xalis pul axınlarının böyük hissəsi layihə dövrünün əvvəllərində, bəzilərində isə sonlarında daxil ola bilər.

Əgər layihələrin təhlilində belə fərqlər yaranırsa, onda hansı layihənin seçilməsindən asılı olaraq müxtəlif illərdə investisiya qoyuluşu üçün sərbəst resursların həcmi fərqli olur. Məsələn, əgər bir layihə o birinə nisbətən daha böyük investisiya qoyuluşu tələb edirsə, onda ikinci layihəni seçməklə, biz $t=0$ anında əlavə layihənin maliyyələşdirilməsi üçün sərbəst maliyyə vəsaitlərinə malik oluruq. Müvafiq olaraq, əgər layihələr eyni həcmli investisiya qoyuluşları tələb edirsə və onlardan biri üzrə xalis pul axınları digərinə nisbətən daha tez

daxil olursa, onda biz yeni layihənin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə imkan əldə edirik. Belə şəraitdə əlavə daxil olan pul vəsaitlərinin investisiyası üçün kapitalın dəyəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki halda artan pul axınları yaranır. Buna görə də, alternativ layihələrin təhlilində əsas məsələlərdən biri pul vəsaitlərinin axının cari dəyərini müəyyən etməkdir. Pul vəsaitlərinin dəyəri əvvəlki illərin artan pul daxilolmalarının reinvestisiyası üçün mümkün gəlirlilik səviyyəsindən asılıdır. XCD göstəricisindən istifadə nəzərdə tutur ki, daxil olan pul vəsaitlərinin reinvestisiya edildiyi faiz dərəcəsi kapitalın dəyəridir, DRN göstəricisinin tətbiqi isə göstərir ki, firmanın DRN-ə bərabər faiz dərəcəsi ilə investisiya imkanları mövcuddur. Beləliklə, XCD göstəricisi ilə diskontlaşdırma kapitalın dəyəri ilə, DRN göstəricisinin tətbiqi zamanı isə DRN-ə bərabər faiz dərəcəsi ilə həyata keçirilir. Bu müxtəlif ehtimallar xalis cari dəyər və daxili rentabellik norması göstəricilərinin investisiya təklifləri ilə bağlı müxtəlif nəticələrin alınmasına səbəb olur (62, s.357). Lakin daxil olan vəsaitlərin reinvestisiyasının əldə edilə bilən və mümkün dərəcəsi XCD göstəricisində istifadə edilən kapitalın dəyərində bərabərdir. Bununla da XCD göstəricisinin üstünlüyü müəyyən olunur (60, s. 540-541).

Bütövlükdə, daxili rentabellik norması göstəricisi investisiya qoyuluşu nəticəsində əldə olunacaq illik gəlirlilik səviyyəsini göstərsə, xalis cari dəyər göstəricisi hazırkı dövrdə investisiyanı həyata keçirməklə həmin vəsaitlərin cari dəyərinin nə qədər artdığını göstərir. Bu göstəricilər qarşılıqlı əlaqəli olsalar da, xalis cari dəyər göstəricisinin kəmiyyətinə kapitalın alternativ dəyəri bilavasitə təsir göstərir. İqtisadi baxımdan xalis cari dəyər indiki zamanda cəmiyyətdə sərvətin nə qədər artdığını, daxili rentabellik norması isə yaradılan obyektin gələcəkdə nə qədər gəlir gətirəcəyini əks etdirir.

Layihələrin qiymətləndirilməsində istifadə olunan daha bir göstərici kimi rentabellik indeksidir (və ya gəlir-xərc nisbəti) (RI). Bu göstərici gəlirlərin cari dəyərinin xərclərin cari dəyərində nisbəti kimi hesablanır:

$$RI = \frac{\sum_{t=0}^n G_t / (1+r)^t}{\sum_{t=0}^n X_t / (1+r)^t}$$

Rentabellik indeksi birdən böyük olduqda layihə qəbul edilir. Bir-birindən asılı olmayan layihələr üçün XCD, DRN və RI meyarları riyazi cəhətdən qarşılıqlı əlaqəlidir, yəni investisiya ilə əlaqədar eyni nəticəyə səbəb olur. Belə ki, xalis cari dəyər sıfırdan böyükdürsə, onda daxili rentabellik norması diskont dərəcəsiindən, rentabellik indeksi isə birdən böyükdür. Lakin alternativ (bir-birini istisna edən) layihələr üçün bu meyarlar ziddiyyətli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu halda bir çox hallarda rentabellik indeksi göstəricisinin tətbiqi imkanları məhdud olur.

İnnovasiya layihələrində istifadə edilən göstəricilərdən biri investisiyanın uçot gəlirliliyidir. Uçot gəlirliliyi göstəricisi nağd axınlara deyil, daha çox xalis mənfəət göstəricisinə əsaslanır. Bu göstərici gözlənilən orta illik xalis mənfəətin investisiyanın həcminə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricinin də bir sıra ciddi çatışmazlıqları vardır. Bunlardan birincisi, bu metodun tətbiqi zamanı amortizasiyanın məbləği nəzərə alınmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, gəlirin həcmi amortizasiyanın hesablanması üsulundan asılıdır. Amortizasiya normasının artması firmanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərsə də (ilkin dövrlərdə mənfəətdən verginin azalması hesabına), onun mənfəətinin azalmasına səbəb olur. Bu isə qeyd edilən metodun tətbiqi nəticəsində düzgün qərar vermək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bundan başqa, investisiyanın uçot gəlirliliyi metodu pulun zaman dəyərini nəzərə almır. Bununla belə, bu göstəricinin tətbiqi investisiya layihəsinin səmərəliliyini dəqiq müəyyən etməsə də, investisiyanın uçot gəlirliliyi göstəricisi sadə və asan başa düşülən göstəricidir.

Ödənmə müddəti göstəricisi innovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan formalaşdırılmış ilk meyar olmaqla ilkin investisiyaların layihədən gələn gəlirlərə bərabər olması üçün tələb olunan müddəti əks etdirir. Alternativ layihələrin digər göstəricilər bərabər olduqda ödənmə müddəti daha az olan qəbul edilir. Əgər ödənmə müddəti müəyyən müddətlə məhdudlaşarsa, belə

halda bu şərti təmin edən layihələr digər göstəricilərin tətbiqi ilə qiymətləndirilir. Məsələn, hər hansı firma bankdan kredit hesabına innovasiya layihəsini maliyyələşdirsə və bu zaman kreditin ödənilməsi əsasən layihədən gələn xalis pul axınları hesabına təmin ediləcəksə, onda ödənmə müddəti kreditin verilməsi müddətinə müvafiq olan layihələr qəbul edilir.

Bəzən bu göstəricinin modifikasiya edilmiş variantından – diskontlaşdırılmış ödənmə müddətindən istifadə edilir. Bu halda nağd axınlar diskont dərəcəsi əsasında diskontlaşdırılır və diskontlaşdırılmış investisiyanın ödənməsi üçün zəruri olan müddət müəyyən olunur.

Standart ödəmə müddətinin hesablanması xüsusi və borc kapitalının qiymətini nəzərə almır, əksinə, diskontlaşdırılmış ödəmə müddəti layihənin maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi və borc vəsaitlərin cəlb olunması xərclərinin ödənilməsi anını xarakterizə edir. Hər iki göstərici ciddi çatışmamazlıqlara malikdir, onlar, ödəmə müddətindən kənarda olan nağd axınları və onların əldə edilmə vaxtlarını nəzərə almır. Bütün bu qeyd edilən nöqsanlara baxmayaraq, bu göstərici ilkin maliyyə resurslarının nə qədər müddətə layihədə qaldığını göstərir. Beləliklə, bütün digər şərtlər eyni olduqda ödənmə müddəti nə qədər az olarsa, layihə bir o qədər likvid olur. Həmçinin, ödənmə müddəti göstəricisi əsasında layihənin riskliliyini təqribən qiymətləndirmək olar.

Beləliklə, ödənmə müddəti və uçot gəlirliliyi göstəriciləri layihənin firmanın bazar dəyərinin artımına töhfəsi haqqında həqiqi məlumat vermir və yalnız onlardan istifadə edilməsi innovasiya siyasəti sahəsində düzgün olmayan qərarların qəbul edilməsi ilə nəticələnə bilər.

1.3. Biznes sferasında innovasiya layihəsi risklərinin tədqiqinin nəzəri aspektləri

Qeyri-müəyyənlik layihənin reallaşdırılması şəraitlərində (ssenarilərində) informasiyaların qeyri-dəqiqəliyi və natamamlığı kimi başa düşülür. Qeyri-müəyyənliyin təzahür nəticələri müsbət (mənfəət, gəlir, digər fayda), mənfi (ziyan, itki,

zərər) və sıfır (gəlirsizlik) ola bilər. Qeyri-müəyyənlikdən fərqli olaraq risk layihə iştirakçılarından birinin nöqteyi-nəzərindən layihənin subyektiv xarakteristikası kimi çıxış edir ki, bu da onun üçün əlverişsiz ssenarilərin və ya nəticələrin reallaşdırılması mümkünlüyünü əks etdirir. Riskə bu cür baxış qərb və yerli ədəbiyyatda əks olunmuş yanaşmadan fərqlənir. Belə ki, həmin ədəbiyyatlarda risk layihə parametrlərinin öz riyazi gözləmələrindən istənilən (müsbət və ya mənfi) kənarlaşmaları kimi şərh olunur və müvafiq dispersiya ilə ölçülür. Risk haqqında həmişə mənfi mənada danışılır. Bundan başqa risk miqdar həddinə malikdir. İnnovasiya layihəsinin reallaşdırılması prosesində xarici mühit amillərinin təsiri layihə ilə nəzərdə tutulan hərəkətlərdən bəzilərinin yerinə yetirilməməsinə, layihə hərəkətlərinin qabaqcadan planlaşdırılmış yerinə yetirilmə müddətlərinin dəyişməsinə, proqnozlaşdırılmış layihə nəticələrindən kənarlaşmasına gətirib çıxarır.

Riskin keyfiyyət təhlilinin nəticələri də öz növbəsində riskin kəmiyyət təhlilinin aparılması üçün ilkin informasiya kimi çıxış edir. Riskin kəmiyyət təhlili mərhələsində risk hadisələrinin başlanması ehtimalının və buna səbəb olan mümkün itki həcmi miqdar kəmiyyətləri hesablanır. Riskin kəmiyyət təhlili metodlarını (imitasiya modelləşdirilməsi, həssaslığın təhlili, etibarlı ekvivalentlər metodu və s.) təhlil etməklə bu qənaətdə gəlmək olar ki, konkret analitik metodun tətbiqi aşağıdakı amillərdən asılıdır (78, s.1 15-123):

- risklərin təhlili üçün ilkin məlumatların həcmi və keyfiyyəti əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, əgər risk əmələgətirən amillərin dinamikası üzrə xeyli məlumatlar bazası varsa, imitasiya modelləşdirilməsi metodlarının tətbiqi məqsəduyğun sayılır. Əks halda ekspert qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi təklif olunur;

- risklərin təhlili zamanı riskin səviyyəsinə təsir göstərən göstəricilərin dinamikasını nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, şok vəziyyətində olan bazarlarda risklərin təhlili üçün bir sıra metodları tətbiq etmək mümkün olmur;

- təhlil metodlarının seçilməsi zamanı təkcə riskin səviyyəsinə təsir göstərən hesablama məlumatlarının dərinliyinə deyil, həm də müvafiq göstəricilərin proqnozlaşdırılması həddlərinə diqqət yetirmək lazımdır;

- riskin təhlili metodlarının tətbiqi səmərəliliyi iqtisadi sübyektlərin fəaliyyətlərinin nəticələrinə riskin təsirinin riyazi modelləşdirilməsi zamanı yüksəlir.

Hadisələrin (E) başlanması ehtimalı (P) mümkün əlverişli nəticələrin sayının (K) bütün mümkün nəticələrin ümumi sayına (M) nisbəti ilə müəyyən edilir:

$$P(E) = \frac{K}{M}$$

Hadisənin başlanması ehtimalı $0 \leq P(E) \leq 1$ -dir. Bu isə o deməkdir ki, ehtimal nə qədər vahidə yaxındırsa, bu hadisənin baş vermə ehtimalı bir o qədər böyükdür. Ehtimalın müəyyən edilməsinin obyektiv metodu həmin hadisənin baş verdiyi tezliyin hesablanmasına əsaslanır. Subyektiv metod isə müxtəlif ehtimallara əsaslanan subyektiv meyarların istifadəsinə əsaslanır. Belə fərziyyələrə qiymətləndiricinin mülahizələri, onun şəxsi təcrübəsi, ekspert qiymətləndirməsi, maliyyə məsləhətçisinin fikirləri və s. aiddir.

Variasiyanın genişliyi (amplitudası) (R) - bu, tədqiq edilən amillərin maksimum ($X_{\max}$) və minimum ($X_{\min}$) kəmiyyətləri arasında fərqdır:

$$R = X_{\max} - X_{\min}$$

Onun köməyi ilə riskin son dərəcə qeyri-dəqiq qiymətləndirilməsini almaq olar. Çünki bu göstərici yalnız ədədi sıranın kənar hədlərindən asılıdır.

İnvestisiya qoyuluşu prosesində innovatorlar yaradılacaq obyektin fəaliyyət (və ya əldə edilən maliyyə alətinə və əmlaka sahiblik) müddətində müəyyən gəlirlər əldə etməyi planlaşdırırlar. Müəyyən müddət ərzində alınan faktiki gəlirlər gözləniləndən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənə bilər və gözlənilən gəlirlə faktiki gəlirlər arasındakı bu fərq riskin mənbəyidir. Risk faktiki gəlirliyin gözlənilən gəlirlik səviyyəsindən aşağı olması ehtimalına əsaslanır. Buna görə də, ehtimalların paylanması riskin ölçülməsi üçün əsas rolunu oynayır. Ehtimalların paylanması baş vermə ehtimalları

göstərilməklə mümkün nəticələrin çoxluğunu əks etdirir. Əgər tədqiq olunan paylanma birdən çox mümkün nəticəyə malikdirsə, onda risk mövcud olur. Ehtimalların paylanması diskret və kəsilməz ola bilər. Diskret paylanmanın müəyyən sayda nəticələri mövcud olur. Hər bir nəticənin onun baş vermə ehtimallarına olan hasillərinin cəmi orta çəkili nəticəni göstərir. Bu göstərici riyazi gözləmə və ya gözlənilən nəticə adlanır. İnnovasiya layihəsində nəticələr gəlirlidirsə, onda gözlənilən gəlirlik (k) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$k = \sum_{i=1}^n k_i P_i$$

Burada, k_i – i -ci mümkün nəticə;

P_i – i -ci nəticənin ehtimalı, $\sum_{i=1}^n P_i = 1$;

n – nəticələrin sayı.

Qeyd etmək lazımdır ki, gözlənilən gəlirliklə yanaşı investor aşağıdakı amilləri nəzərə nəzərə almalıdır. Birincisi, mümkün gəlirlik gözləniləndən fərqlidirsə, onların gözlənilən gəlirə nisbətən səpələnməsi paylanma dispersiyası (yaxud standart kənarlaşma) göstəricisinə əsasən müəyyən olunur. Mümkün gəlirlik səviyyələrinin gözləniləndən kənarlaşması (sapması) nə qədər yüksəkdirsə, dispersiya da bir o qədər yüksək olur. Dispersiya gözlənilən kəmiyyətə nisbətən mümkün nəticələrin səpələnməsinin ölçüsü kimi çıxış edir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\sigma^2 = \sum_{i=1}^n (k_i - k)^2 P_i$$

Göründüyü kimi, dispersiya orta gözlənilən kəmiyyətdən kənarlaşmaların kvadratlarının cəminə bərabərdir.

Bir çox hallarda dispersiya göstəricisindən istifadə məqsədəuyğun olmur. Məsələn, “faizin kvadratı” anlayışının izahı çətindir. Buna görə də, standart kvadratik kənarlaşma göstəricisindən istifadə edilir ki, bu da aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (k_i - \bar{k})^2 P_i}$$

Adətən gözlənilən gəlirlilik yüksək olduqda, orta kvadratik kənarlaşma da böyük olur. Buna görə də, yalnız orta kvadratik kənarlaşma əsasında risk haqqında təsəvvür əldə etmək çətin olur. Bu məqsədlə variasiya əmsalından istifadə edilir. Variasiya əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$CV = \frac{\sigma}{\bar{k}}$$

Bu göstərici orta kvadratik kənarlaşmanın gözlənilən nəticənin (gözlənilən gəlirliyin) kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır. Variasiya əmsalı gəlirliyin bir vahidinə düşən riski ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı göstəricilər əsasən gələcək proqnozlar əsasında hesablanır. Bununla yanaşı keçən dövrün məlumatları əsasında da hesablama aparmaq olar. Onda gəlirliyin orta kəmiyyəti ($\bar{k}$) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\bar{k} = \frac{\sum_{t=1}^n \bar{k}_t}{n}$$

Burada, $\bar{k}_t$ – t ilində gəlirlilik;

n – illərin sayı.

Keçən illərin göstəriciləri əsasında dispersiya aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{t=1}^n (\bar{k}_t - \bar{k})^2}{n-1}$$

Keçən illərin göstəriciləri əsasında orta kvadratik kənarlaşma aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{t=1}^n (\bar{k}_t - \bar{k})^2}{n-1}}$$

Bu düsturlar adətən seçmə məlumatların təhlili üçün istifadə edilir. Proqnozlaşdırma məqsədilə zaman sıralarından istifadə keçən illərin məlumatları əsasında

müəyyən olunmuş meyllərin gələcəkdə də baş verəcəyi müddəsinə əsaslanır. Bu baxımdan, zaman sıralarından proqnozlaşdırma məqsədilə, gəlirliyin, dispersiyanın, orta kvadratik kənarlaşmanın, variasiya əmsalının orta qiyməti əsasında layihələrin qiymətləndirilməsində istifadə edilir.

Təcrübədə istifadə olunan gözlənilən gəlirlər və dispersiyalar həmişə gələcək gəlirlərə əsasən deyil, ötən dövrün gəlir və dispersiyasına əsasən qiymətləndirilir. Riskin səviyyəsi dispersiyanın və standart kənarlaşmanın qiyməti artdıqca yüksəlir.

İnnovasiya layihəsi ilə əlaqədar qərarların qəbulu zamanı adətən iki risk mənbəyinin: birincisi, müəyyən ehtimalların paylanmasında nəticələrin qeyri müəyyənliyi ilə bağlı riskləri, ikincisi, istifadə edilən ehtimalların paylanmasının özündə qeyri-dəqiqliyin olması ilə əlaqədar risklərin nəzərə alınması tələb olunur. Riski təhlil edərkən dəqiq hesablamalar aparmaq olar, lakin bütün hallarda bu hesablamalar subyektiv hesablamalardır.(82, s.40).

Riskləri qiymətləndirilməsi zamanı diversifikasiyalanan və diversifikasiyalanmayan riskləri fərqləndirmək zəruridir. Faktiki gəlirlərin gözlənilən gəlirdən fərqlənməsinin çoxlu səbəbləri mövcud olmasına baxmayaraq, onları iki kateqoriyalarda: konkret firmalara aid olanlar və bütövlükdə bazara təsir göstərən risklər kimi qruplaşdırmaq olar.

Riskin qiymətləndirilməsinin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz meyarları ehtimalların bölgüsünün normal qanununun tətbiqi zəruriliyindən irəli gəlir. Bu bölgü maliyyə əməliyyatları riskinin təhlili zamanı kifayət qədər geniş istifadə olunur. Belə ki, onun vacib xassələri (mərkəzə nisbətən bölgünün simmetrikliyi; təsadüfi kəmiyyətin onun bölgü mərkəzindən böyük kənarlaşmaların meydana çıxmasının az ehtimalı, üç siqma qaydası) təhlili əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirməyə imkan verir. Lakin heç də bütün maliyyə əməliyyatları normal bölgü qanununa uyğun olaraq baş vermir. Məsələn, törəmə maliyyə alətləri ilə (opsionlarla, fyuçerslə) əməliyyatlardan gəlir alınması ehtimalının bölgüsü çox vaxt təsadüfi kəmiyyətin riyazi gözləməsinə nisbətən assimetriya (əyilmə) ilə xarakterizə olunur. Belə ki, qiymətli kağızın alınmasına opsiya onun sahibinə

imkan verir ki, müsbət gəlirlilik halında mənfəət alsın və bu vaxt mənfə gəlirlilik halında ziyandan qaçsın.

Belə hallarda təhlil prosesində yalnız iki parametrdən (orta kəmiyyət və standart kənarlaşmalar) istifadə düzgün olmayan nəticələrə gətirib çıxara bilər. Standart kənarlaşma qarışıq bölgülər zamanı riski qeyri-adekvat olaraq xarakterizə edir. Belə ki, bu zaman dəyişkənliyin böyük hissəsinin gözlənilən gəlirliliyin «yaxşı» (sağ) və ya «pis» (sol) tərəfinə düşməsi halı nəzərə alınmır. Ona görə də, asimmetrik bölgü zamanı asimmetriya əmsalı (S əyrisi) kimi parametrdən istifadə edirlər. O, üçüncü mərkəzi anın kəmiyyətinin orta kvadratik kənarlaşmanın qiymətinə nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$S = \frac{\sum (k_i - k)^3 \times P_i}{\sigma^3}$$

Burada, $\sum (k_i - k)^3 \times P_i$ – üçüncü anın düsturudur.

Asimmetriya əmsalının iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, əgər o, müsbət qiymətə (müsbət əyriyə) malikdirsə, onda ən yüksək gəlirlər (sağ «quyruq») aşağı gəlirlərə nisbətən daha ehtimal olunan sayılır və əksinə.

Asimmetriya əmsalı həm də təsadüfi kəmiyyətin normal bölgüsü haqqında hipotezin yoxlanması üçün istifadə oluna bilər. Onun qiyməti bu halda sıfıra bərabər olmalıdır.

İnnovasiya layihəsi riskinin qiymətləndirilməsi üçün S.A.Komerkinin təklifindən istifadə etməyi daha məqsəduyğun sayırıq. O, «riskin qiyməti» (S_{risk}) adlandırdığı ümumiləşdirilmiş kompleks meyardan istifadə etməyi təklif edir ki, bu da innovasiya layihəsinin reallaşdırılması zamanı mümkün şərti itkilərin kəmiyyətini xarakterizə edir:

$$S_{risk} = \frac{P_k}{Z}$$

Burada, P_k – əlverişsiz hadisənin başlanması mümkünlüyü (riskin səviyyəsi);

Z – innovasiya layihəsinin reallaşdırılmasından mümkün birbaşa itkilərin məbləği.

Riskin qiymətinin müəyyən edilməsi üçün dispersiyadan, orta kvadratik kənarlaşmadan və variasiya əmsalından istifadə olunması təklif edilir. Bu göstəricilərin iqtisadi cəhətdən təfsir və müqayisəli təhlil edilməsi mümkünlüyü onların riskin qiymətləndirilməsində istifadəsini məqsədəuyğun edir.

Ayrı-ayrı pul axınlarının paylanması xarakteri və onların bir-biri ilə korrelyasiyası layihənin XCD və DRN göstəricilərinin paylanması xarakterini və bununla da layihənin fərdi riskini müəyyən edir. İnnovasiya layihəsinin fərdi riskinin qiymətləndirilməsi metodlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Monte-Karlo metodu ilə imitasiya modelləşdirilməsi;
- 2) qərarlar şəxəsinin təhlili.

Monte Karlo metodu ilə imitasiya modelləşdirilməsi. Bu metod həssaslıq təhlilini və dəyişənlərin paylanma ehtimallarının təhlilini birləşdirir. Bununla belə, ssenari təhlili elektron cədvəllərin köməyi ilə aparmaq olursa, bu metodla modeləşdirmə nisbətən güclü proqramlı təchizat sistemi tələb edir.

Kompyuter modelləşdirməsinin birinci mərhələsi pul axınının hər bir ilkin dəyişənlərinin paylanma ehtimalının müəyyən olunmasıdır. Bu məqsədlə adətən ilkin dəyişənlərin orta kvadratik kənarlaşması və ya aşağı həddi, ən çox ehtimal edilən qiyməti və yuxarı həddi və s. kimi əlamətlərdən ibarət çox da böyük olmayan sayda parametrlərlə verilən kəsilməz paylanmadan istifadə edilir. Modelləşdirmə prosesi aşağıdakı üsulla yerinə yetirilir.

1. Modelləşdirmə proqramı hər bir ilkin dəyişən üçün onun verilmiş ehtimallarının paylanmasına əsaslanaraq təsadüfə yolla qiyməti seçir. Məsələn, natural ifadədə reallaşdırmanın həcmi seçilir;

2. Vergi dərəcəsi və amortizasiya ayırmaları kimi amillərin verilmiş qiymətləri ilə birlikdə variyasiyalanan hər bir dəyişən üçün seçilmiş qiymətlərə əsasən modeldə hər il üzrə xalis pul axınları müəyyən edilir. Bununla da, layihənin XCD-i hesablanır.

3. Birinci və ikinci mərhələlər dəfələrlə təkrarlanır. Məsələn, 1000 dəfə təkrarlanma ehtimalların paylanmasını təşkil edən XCD göstəricisinin 1000 sayda

qiyməti hesablanır. Bunun əsasında isə XCD gözlənilən qiyməti və orta kvadratik kənarlaşması müəyyən edilir və sonda variasiya əmsalı hesablanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Monte-Karlo metodu ilə riskin qiymətləndirilməsi ssenarilərin təhlilinə nisbətən daha dəqiq olur. Bununla belə, imitasiya təhlilinin cəlbediciliyinə baxmayaraq bu metoddan praktikada geniş şəkildə istifadə edilmir. Bu metodun tətbiqində əsas çətinliklərdən biri dəyişənlərin ehtimallarının paylanmasının və onlar arasındakı korrelyasiya asılılığının müəyyən edilməsidir. Digər mühüm problem, imitasiya modelinin yalnız fərdi riski müəyyən etməsi ilə əlaqədardır. Bu firmadaxili risk və bazar riski haqqında tam təsəvvür vermir.

Qərarların şaxələrinin təhlili. Fərdi riskin qiymətləndirilməsi investisiya qoyuluşunun büdcənin formalaşması prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Lakin menecerlər riskin ölçülməsindən çox, onun azaldılmasında maraqlı olurlar. Adətən layihənin reallaşdırılmasına çəkilən xərclər bir anda deyil, müəyyən dövr ərzində (məsələn, bir neçə ildə) həyata keçirilir. Bu da, menecerlərə layihə ilə əlaqədar qərarlara yenidən baxmaq, yəni layihəyə əlavə pul vəsaitlərini yatırtmaq, ya da layihənin reallaşdırılmasını dayandırmaq imkanı verir. Strukturu bir neçə il ərzində investisiya qoyuluşu həyata keçirməyə imkan verən layihələrin qiymətləndirilməsi qərarların şaxələrinin təhlili metodundan istifadə etməklə həyata keçirilir.

Məsələn, fərz edək ki, A firmasının həyata keçirmək istədiyi televizor istehsalı ilə əlaqədar layihənin pul axınlarının variantları aşağıdakı şəkildə olduğu kimidir.

Zaman							Kumlyativ ehtimal	XCD	Ehtimal *XCD
$t = 0$	$t = 1$	$t = 2$	$t = 3$	$t = 4$	$t = 5$	$t = 6$			
		-10000	10000	10000	10000	10000	0.144	15250	2196
	-1000	0.6 0.4	0.3 0.4	4000	4000	4000	0.192	436	84
			-2000	-2000	-2000	-2000	0.144	-14379	-2071
-500	0.8 0.2	0.3 0.3	0.6 0.4				0.320	-1397	-447
							0.200	-500	-100
							1.000	Gözlənilən XCD	-338

Şəkil 1.2. Qərarların şaxələrinin təhlili (min man.)

1-ci mərhələ: Yaxın gələcək üçün $t=0$ olduğu anda televizorların istehsalının bazar potensialı öyrənilir (bu məqsədlə 500 min manat vəsait sərf olunur);

2-ci mərhələ: Məlum olsa ki, televizorların satışı üçün kifayət qədər bazarı mövcuddur onda, $t=1$ anında nisbətən kiçik sayda televizor istehsalı üçün 1000 min manat vəsait xərclənəcəkdir. Daha sonra firmanın mütəxəssisləri televiziya istehsalını və satışını qiymətləndirir və bu qiymətləndirmə əsasında layihənin davam etdirilməsi haqqında qərar verir;

3-cü mərhələ: Əgər 2-ci mərhələdəki təhlil əsasında istehsalın davam etdirilməsi haqqında qərar verilsə, onda 2-ci ildə yeni televizor müəssisəsinin tikintisinə 10 mln. manat investisiya qoyuluşu həyata keçirilir. Menecerlər proqnozlaşdırırlar ki, sonrakı dörd il ərzində olan xalis pul axını məhsula tələbdən asılı olaraq dəyişə bilər.

Yuxarıdakı nümunədə qərarlar arasındakı vaxt bir ilə bərabərdir. Şəkil 1.2-dəki hər dairə bu və ya digər qərarın qəbul olunmasını göstərir. Qərarın qəbulu anından solda olan manatla göstərilən məbləğ bu qərarın qəbul edilməsi anında lazım olan xalis investisiyanın ölçüsünü bildirir. 3-6-cı illərdə firmaya layihənin reallaşdırılması ilə əlaqədar xalis pul axınları daxil olur. Şəkildəki hər bir diaqonal xətt özlüyündə qərarların şaxəsini göstərir və hər bir şaxə hesablanmış ehtimala malikdir. Bu misalda firmanın kapitalının qiyməti (cəlb edilən vəsaitlərin dəyəri)

11,5 faizə bərabərdir. Bundan başqa hesab edilir ki, layihə orta səviyyəli riskə malikdir. Layihənin ehtimal edilən variantlarının XCD-i və onların kumlyativ ehtimalları əsasında gözlənilən XCD göstəricisi tapılır. Bu misalda gözlənilən XCD mənfi 338 min manata bərabərdir. Buradan görünür ki, layihənin XCD-i mənfidir və layihə rədd olunur, lakin bu qabaqcadan verilmiş qərar olardı. Belə ki, rəhbərlik bu layihəni orta riskli hesab etdiyindən onun qiymətləndirilməsində kapitalın korrektə edilməmiş qiyməti istifadə edilmişdir. Buna görə də, əvvəlcə firma bu layihənin riskini yenidən müəyyənləşdirməlidir və müəyyən etməlidir ki, bu layihənin riskliliyi nə dərəcədədir. Layihədə gözlənilən XCD-in orta kvadratik kənarlaşması 7991 min manatdır və variasiya əmsalı yüksəkdir. Fərdi risk nöqtəyindən layihə çox risklidir. İtkiyə məruz qalma ehtimalı $0,144+0,320+0,200=0,664$ -ə bərabərdir. Bütün bunlara əsaslanaraq layihə qəbul olunmazdır və layihənin yerinə yetirilməsi dayandırılı da bilər.

Yuxarıdakı nümunədə üçüncü mərhələnin üçüncü şaxəsində firma illik 2 mln manat həcmində zərər edir. Belə şəraitdə firma 3-cü ildən sonra layihədən imtina etməklə sonrakı üç il üzrə zərəri azalda bilər. Belə şəraitdə firma qərarların qəbulu üçün əlavə 4-cü şaxəni müəyyən edə bilər. Bu şaxə üzrə 4-cü ildə layihənin dayandırılması layihənin gözlənilən XCD-ni -338 min manatdan təqribən +1666 min manata qədər artırır, orta kvadratik kənarlaşmanı isə 7991 min manatdan 7157 min manata qədər azaldır. Beləliklə, bu XCD göstəricisini müsbət edir və layihənin fərdi riskini azaldır.

Layihədən imtina imkanını nəzərə almaqla qərarların şaxələnməsi metodunun tətbiqi zamanı aşağıdakı amillərin nəzərə alınması zəruridir:

1. Firmanın menecerləri investisiya üzrə qərarın qəbulu prosesinin bir mərhələni deyil, bir neçə mərhələni əhatə etməsini təmin edə bilirlərsə, onda layihənin riskini azalda bilər;

2. Əgər layihənin istismarı zamanı zəruri olduqda firma ondan qismən və ya tamamilə imtina edə bilərsə, onda layihənin riski əhəmiyyətli şəkildə azaldıla bilər. Bu baxımdan, innovasiya büdcəsinin formalaşması haqqında qərar verilərkən belə idarəetmə imkanları nəzərə alınmalıdır;

3. Layihədən imtinanın qiyməti imtina edilən layihə ilə əlaqədar aktivlərdən alternativ istifadə imkanları olduqda azalır. Bununla da risk aşağı düşür;

4. İnnovasiya büdcəsinin formalaşması prosesi dinamik prosesdir. Adətən investisiya qoyuluşu haqqında qəarlara təsir edən amillər zaman keçdikcə dəyişir. Buna görə də, həm firmalar innovasiya proqramlarına, həm də həyata keçirilən layihələrə dövrü olaraq yenidən baxmalıdırlar. Əgər innovasiya qəarlarına təsir edən amillərdə dəyişikliklər baş veribsə, onda yeni informasiya ehtimalların və pul axınlarının hesablanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

İnnovasiya layihələndirilməsinin ilkin mərhələsində tətbiq olunan sistemli yanaşma və üsulların kompleks tədqiqi sadəcə olaraq risklərin təhlili məqsədilə aparılmır. Təhlil zamanı əldə olunan nəticələr menecərə layihəni həyata keçirməkdə kömək edir. Burada məqsəd heç də riskləri tapıb onları biznes-planda əks etdirməkdən ibarət deyil, həm də onları layihənin fəaliyyəti dövründə idarə etməkdir. Biznes-plan layihənin məlumat-analitik modeli olmaqla onu idarə etməyin fəal aləti kimi çıxış edir. Çünki biznes-plan özündə risklərin idarə edilməsi ilə bağlı konkret tədbirlər planını birləşdirir. Risklərin idarə edilməsi isə, onları əlverişli səviyyəyə qədər azaltmaq istiqamətində əsaslı şəkildə tövsiyə və tədbirlərin işlənilib həyata keçirilməsindən ibarətdir.

II fəsil. Biznes sistemində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının müasir vəziyyəti

2.1. Ölkə iqtisadiyyatında innovasiya layihələrinin tətbiqinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə elmi-texniki tərəqqinin əsasında insan kapitalının yığılı, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işləri və əsas kapitalla investisiya qoyuluşu dayanır. İnsan kapitalının yığılı təhsil sisteminin inkişafını, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması firma və müəssisələrinin elmi-tədqiqat bölmələrinin olmasını və risk kapitalının cəlb olunma imkanlarının mövcudluğunu, əsas kapitalla investisiya isə ölkədə korporativ idarəetmənin inkişaf etməsini tələb edir (70, s.78). Göründüyü kimi, milli iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan inkişafını təmin etmək üçün bir sıra şərtlər tələb olunur.

İnnovasiyanın yaradılması prosesinə qoyulan investisiyalar yüksək riskli olmaları ilə fərqlənirlər. Çünki heç də bütün elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinə çəkilən xərclər innovasiyanın yaradılması ilə nəticələnmir. Buna görə də, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri ilə əlaqədar investisiya qərarları iki növ proqnozların olmasını tələb edir. Birinci növ proqnozlara innovasiyanın yaradılmasına çəkilən xərclər və onun istifadəsindən və ya satışından əldə ediləcək gəlirlərlə əlaqədar proqnozlar aiddir. İkinci növ proqnozlar isə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin müvəffəqiyyət qazanma ehtimalı ilə əlaqədardır. Buna görə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə firmaların innovasiyaya cəkdikləri xərclər aşağı olur.

Ölkədə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının təmin edilməsi və texnika və texnologiyanın inkişafı sahibkarlıq subyektlərinin, universitetlərin, elmi-tədqiqat institutlarının və dövlət qurumlarının qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətlərinin nəticəsidir. Buna görə də, qeyd edilən subyekt və institutların səmərəli əlaqələndirilməsi üçün ölkədə Milli İnnovasiya Sisteminin yaradılması zəruridir. Milli innovasiya sistemi yeni texnologiyaların yaradılması, idxalı, modifikasiyası və diffuziyası üzrə fəaliyyət göstərən və qarşılıqlı əlaqəyə girən dövlət və özəl

bölmə institutlarının şəbəkəsini əks etdirir (85, s.31). Milli innovasiya sisteminin yaradılması zəruriliyi insanlar, müəssisələr və institutlar arasında texnologiya və informasiya axınının innovasiya prosesi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, milli innovasiya sisteminin əhatə etdiyi subyektlərə aşağıdakıları aid etmək olar (74, s.32):

- özəl bölmə;
- dövlət bölməsi (innovasiya siyasətinin hazırlayan, innovasiya fəaliyyətini kordinasiya edən, maliyyələşdirən və tənzimləyən orqanlar daxil olmaqla);
- tədqiqat sektoru (sahə elmi-tədqiqat təşkilatları, Milli Akdeimiya, digər tədqiqat təşkilatları, universitetlər daxil olmaqla);
- texnologiyanın ötürülməsi üzrə təşkilatlar və digər vasitəçilər;
- ictimai təşkilatlar;
- xarici tərəfdaşlar.

Milli innovasiya sisteminin yaradılması hökumətə innovasiya fəaliyyətini canlandırmağa və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün təsir vasitələrini müəyyən etməyə, dövlət siyasətini innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Bu baxımdan, yerli firmaların innovasiya potensialının, xüsusilə onların yeni texnologiyanı yaratmaq və mənimsəmək qabiliyyətlərinin artırılması məqsədilə yuxarıda qeyd edilən subyektlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş dövlət siyasətinin iqtisadi inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Milli innovasiya sisteminin təkmillik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı informasiyadan istifadə edilir (86, s.7):

1. innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqələr, xüsusilə müştərək elmi tədqiqatlar və digər texniki əməkdaşlıq;
2. innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar müəssisələr, universitetlər, elmi-tədqiqat institutları və dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələr;
3. müəssisələrdə biliklərin və texnologiyanın yayılması;
4. heyətin çevikliyi. Bu firmalarda işçilərin yeni texnika və texnologiyanı mənimsəmək qabiliyyətini göstərir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovasiya sistemi rəqabət qabiliyyətliliyin və iqtisadi artımın mövcud səviyyəsinin saxlanması və ya artırılmasına istiqamətlənsə, inkişaf etməkdə olan ölkələr səviyyəsinə görə geridə qaldığından müəyyən texnologiyanın firmaların tam sərəncamında olması üçün onun təkcə fiziki cəhətdən əldə edilməsi deyil, həm də onun necə işləməsinin dərinədən başa düşülməsi tələb olunur. Firmalar «nə üçün» deyil, yalnız «necə»ni bilmələri onlara, labüd texniki problemləri müəyyən etməyə və texnologiyanı yerli şəraitə uyğunlaşdırmağa imkan vermir. Digər tərəfdən, «necə»ni deyil, yalnız «nə üçün»ü bilmələri müəssisədə iş yerlərində əməliyyatları demək olar ki, qeyri-mümkün edir və adətən istehsalın səmərəliliyi ilə bağlı çətin vəziyyətin yaranmasına səbəb olur (84, s.84). Bu baxımdan, elm sahəsinin rolunu milli iqtisadiyyatın yenilikləri mənimsəmək imkanlarının yaradılması və artırılması kontekstində nəzərə almaq lazımdır. Braziliyalı alim E.Albukerke qeyd edir ki, «elm ilkin sənaye və texnoloji inkişafın sadə nəticəsi deyildir. Bu belə prosesin «təbii nəticəsi» deyildir. Əksinə, elmi potensialın müəyyən səviyyəsi belə inkişafın əsasında dayanır. Həmçinin belə inkişafa nail olunursa, bu elmin rolunu və onun texnologiyaya qarşılıqlı təsirini dinamik şəkildə dəyişir və təkmilləşdirir. Bu elmlə texnoloji innovasiya arasında belə tsiklik münasibəti iki istiqamətdə görmək olar. Birincisi, elm texnoloji inkişafın əsas istiqamətlərini aşkar edən «fokuslaşdırıcı mexanizm» kimi xidmət edir ki, bu da aşağı inkişafa səviyyəsinə malik ölkələr üçün xüsusilə uyğundur. İkincisi, elmi infrastruktur artıma səbəb olan əsas sahələrə daxil olmaq üçün zəruri olan bilikləri təmin edə bilər (84, s.549).

Milli iqtisadiyyatın innovasiyanın mənimsəməsi qabiliyyəti ölkədə təhsil və peşə hazırlığı səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Amerika alimləri C.Dahlman və R.Nelson qeyd edirlər ki, «əsas istehsal amili texniki məsələləri qiymətləndirib qərar vermək qabiliyyətində olan texniki insan kapitalıdır ki, bu da yaxşı inkişaf etmiş təhsil sistemini tələb edir ki, belə təhsil sistem idə bütün səviyyələrdə zəruri əsasların formalaşmasına səbəb olur.» (84, s. 97). Bu baxımdan, ölkədə ali və peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsinin innovasiya fəaliyyəti baxımından mühüm rol vardır. Ali təhsil müəssisələri ölkədə və dünyada baş

verən texnoloji və digər dəyişiklikləri izləməyə, onların ölkə və firma üçün əhəmiyyətini qiymətləndirməyə, bu dəyişikliklərə reaksiya verməyə və onların üstünlüklərindən istifadə etməyə istiqamətlənmənin inkişaf strategiyası hazırlamağa qadir olan kadrlar hazırlayır.

Belə halda isə əsasən iri və gəlirli firmalar innovasiya layihələrinin tətbiqi ilə məşğul olmaq imkanlarına malik olurlar. Buna görə də, bu sahədə dövlətin innovasiya siyasətinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Fikrimizcə, ölkənin inkişafının hazırkı mərhələsində innovasiya siyasətinə üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, ənənəvi elmi-texniki siyasət iqtisadiyyatda istifadə edilib, edilməməsindən asılı olmayaraq yeni biliklərin, innovasiya siyasəti isə kommersiya baxımından reallaşdırıla bilən və istehsala təbiiq olunacaq biliklərin yaradılmasına istiqamətlənir. Bu baxımdan, elmi-texniki siyasətdən fərqli olaraq innovasiya siyasəti çərçivəsində dövlətin xərclədiyi vəsaitlərin səmərəsini qiymətləndirmək mümkün olur. Belə ki, məhz innovasiya iqtisadi artımın əsas mənbələrindən biridir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya elmi-texniki nailiyyətlərin bir hissəsidir. Ölkədə elmi-tədqiqat işlərinə çəkilən xərclərdə fundamental elmlə tətbiqi elmin nisbətinin dəyişdirilməsi dövlətin imkanlarından və milli iqtisadiyyatın inkişafından asılı olur. Dövlətin maliyyə imkanları böyük olduqda, özəl bölmə isə innovasiya fəaliyyətini maliyyələşdirmək imkanında olduqda dövlətin bu prosesdə iştirakı məhdud ola bilər. Təsərrüfat subyektlərinin innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək imkanları məhdud olduqda dövlət bu prosesin təşkili və tənzimlənməsini həyata keçirməlidir.

Dövlətin ölkədə innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilən firmaların yaradılması və bu firmaların innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində iştirakı zəruridir. Bu məqsədlə ölkədə İnnovasiya Fondunun yaradılması məqsədəuyğundur. Bu fondun məqsədi yerli firmalara öz maddi-texniki bazarlarını inkişaf etdirmək, xarici ölkələrdən məhsul və proses innovasiyalarını almaq, həmçinin innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməklə bağlı maliyyələşdirmək olmalıdır. Bu zaman fond konkret layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün firmanın və ya onun

törəmə müəssisəsinin nizamnamə kapitalında payçı kimi çıxış edə bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, innovasiya fəaliyyətində risklər yüksəkdir. Lakin innovasiya layihəsi müvəffəqiyyətlə başa çatdıqda əldə olunan səmərə iqtisadiyyat üçün böyük olur. Təcrübə göstərir ki, inovasiyanın (ixtiraların) sosial səmərəsi (yəni cəmiyyətin yeni məhsul və texnologiyanın əmələ gəlməsindən pul formasında əldə etdiyi səmərə) ixtiraçının əldə etdiyi səmərədən təqribən üç dəfə çoxdur (89, s. 215). Innovasiya Fondunun fəaliyyət istiqamətlərindən biri vençur maliyyələşmə mexanizmini formalaşdırmaq olmalıdır. Belə ki, kiçik və orta müəssisələr tərəfindən reallaşdırılan innovasiya layihələrinin ənənəvi üsulla maliyyələşmə imkanları məhduddur. Çünki, kredit təşkilatları və ənənəvi investorlar üçün belə layihələrin kommersiya riski çox yüksəkdir. Bununla belə, Innovasiya Fondu təkcə maliyyələşmə qurumu kimi çıxış etmir. O, həm də, innovasiyaya dair investisiya qərarlarını verən qərar verici mərkəz kimi fəaliyyət göstərir. Bu fond təklif edilən innovasiya layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını qiymətləndirilir, mövcud risklər, həm iqtisadi, həm də texniki baxımdan gözlənilən nəticələr qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə nəticəsində real riskli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi haqqında qərarlar qəbul edilir. Həmçinin, Innovasiya Fondu maliyyələşdirdiyi innovasiya layihəsinin idarə olunmasında aktiv iştirak edir. Beləliklə, ölkədə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yönəldilmiş inkişaf institutlarının yaradılmasına böyük ehtiyac vardır və bu institutlar milli iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan inkişafa keçidi üçün əsasın formalaşdırılması ilə məşğul olmalıdırlar.

Cədvəl 2.1

**İnnovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən
xərclər, min manat**

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2014
Bütün sənaye	53 273	43 875	49 620	8 020	4 618	8 139	31589
məhsul innovasiyaları	53 272	42 093	34 114	7 245	2 328	7 952	30904
proses innovasiyaları	0.8	1 782	15 507	775.4	2 290	187.3	684,6
Mədənçixarma sənayesi	43 892	245.0	97.6	592.3	397.5	4.8	692,9
məhsul innovasiyaları	43 892	223.1	97.6	592.3	387.8	4.8	692,9
proses innovasiyaları	-	21.9	-	-	9.7	-	-
Emal sənayesi	8 573	1 085	49 493	7 428	4 102	8 128	29319
məhsul innovasiyaları	8 572	554.4	34 016	6 652	1 940	7 941	28634
proses innovasiyaları	0.8	530.4	15 477	775.4	2 162	187.3	684,6

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2014, s. 90

Cədvəl 2.2

**Fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara
çəkilən xərclər, min manat**

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2014
Bütün sənaye	53 273	43 875	49 620	8 020	4 618	8 139	31589
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	4 060	888.0	25 586	5 890	3 589	3 584	22996
dövlət büdcəsi	43 026	34 109	29. 8	9.4	-	-	8593
büdcədən kənar fondları	1 619	329,1	9 255	-	-	-	-

Sair	4 569	8 549	14 750	2 120	1 030	4 555	-
Mədəncixarma sənayesi	43 892	245.0	97.7	592.3	397.5	4.8	692,9
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	866.6	154.0	71.5	592.3	397.5	4.8	692,9
dövlət büdcəsi	43 025	15.8	-	-	-	-	-
büdcədən kənar fondlar	-	75.2	-	-	-	-	-
Sair	-	-	26.2	-	-	-	-
Emal sənayesi	8 573	1 085	49 493	7 428	4 102	8 128	29319
Müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	2 384	734.0	25 514	5 298	3 072	3 573	20726
Dövlət büdcəsi	0.2	-	-	9.4	-	-	8593
Büdcədən kənar fondlar	1 619	253.9	9 255	-	-	-	-
Sair	4 569	96.9	14 724	2 120	1 030	4 555	-

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2014, s.92

Cədvəl 2.3

Fəaliyyət nörləri və tətbiqi istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2014
Bütün sənaye	53 273	43 875	49 620	8 020	4 618	8 139	31589
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	853.5	786.5	3 799	2 528	855.7	2 551	3328

texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avanlığın alınması	1 782	363.5	40 001	4 525	2 288	5 053	25178
yeni texnologiyaların alınması	50 630	42 714	299.0	114.9	1 115	-	585,0
proqram vəsaitlərinin alınması	-	-	26.3	465.9	7.0	-	40,0
yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi, digər istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya metodların tətbiqi	4.6	10.7	163.1	386.7	330.7	300.1	20,5
Innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı	-	-	49.1	-	-	95.6	99,3
marketing tədqiqatları	0.82	-	0.3	-	-		-
texnoloji innovasiyalar	2.02	-	5 283	-	21.6	140.0	-
elmi-tədqiqat və işləmələr	-	-	-	-	-	-	2162

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2014, s.94

Innovasiya bazarlarının effektivliyi bir sıra şərtlər və amillər əsasında müəyyən olunur ki, onların da arasında bu bazarların rəqabət təşkili dərəcəsi müstəqil yer tutur. Belə effektivliyin daha düzgün hesablanması aşağıdakı düsturla aparılır. [69, s14]

$$I_e = f(a+b+c)+Kk,$$

burada: I_e - innovasiya bazarlarının effektivliyi;

a – innovasiya firmalarının sayı;

b – bu bazarın əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində innovasiya

məhsullarının xüsusi çəkisi;

c – yerli innovasiya işləmələrinin payı;

Kk – innovasiya bazırının rəqabətlik əmsalı (bu bazarın əmtəə dövriyyəsində dövr hakim innovasiya firmalarının payı)

Innovasiya bazarlarının antiinhisar tənzimlənməsinin təşkilində mürəkkəblik özünü əsasən aşağıdakı hallarda büruzə verir [69, s.18-19]:

- milli iqtisadiyyatlarda firmaların innovasiya aktivliyi müxtəlif innovasiya bazarları üçün qeyri-bərabər bölüşdürülür, çünki antiinhisar tənzimlənməsinin milli sistemləri müxtəlif alətlərin tam dəstinə malik olmalıdır. Bu dəst istehsal, dinamik və bölüşdürücü effektivlik çərçivəsində rəqabət bazarlarını fəallaşdırmaq və bazar hökmranlığı artımını aşağı salmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır;
- antiinhisar tənzimlənmənin təşkili bazar hökmranlığının məhdudlaşdırıcı alətləri kimi, həm də rəqabətin stimullaşdırıcı alətləri nəzərə alınmaqla qurulmalıdır;
- sahə bazarlarının müxtəlif strukturu həm də antiinhisar tənzimlənmənin müəyyən dəstinə nəzərdə tutur (təbii inhisar bazarında istifadə olunan tənzimləmə inhisar rəqabəti bazarı üçün az effektivlidir);
- antiinhisar siyasətinin təşkilati yükünün kəmiyyəti firmanın innovasiya davranışının seçiminə təsir edir və milli bazarların innovasiyalılığının müəyyən modelinin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Dünya təsrübəsində innovasiya bazarlarının antiinhisar təşkilinin iki fərqli modeli mövcuddur. Belə ki, əgər amerika qanunvericiliyi sərt rəqabət vəziyyətinin dəstəklənməsinə yönəldilirsə, avropa və yapon qanunvericiliyində isə rəqabətin firmalararası əməkdaşlıqla uyğunlaşa bilməsi vurğulanır.

İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafı üçün əlverişli mühitin formalaşmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Sənayenin effektiv fəaliyyət göstərən sektorunun formalaşması: sənaye müəssisələrinin texniki-texnoloji təzələnməsinin aparılması;

2) Sahibkarlıq sektorunda innovasiya aktivliyinin inkişafı və stimullaşdırılması: yəni, investisiya kapitalı sahiblərinin maraqlarının uzlaşdırılması və bu sferada dövlət siyasətinin reallaşdırılması; innovasiyaların tətbiqi və yüksək texnologiyalar sferasında məşğul olan şirkətlərin inkişafı üçün vergi stimullarının formalaşdırılması; fəaliyyət göstərən şirkətlərə yeni məhsulların, xidmətlərin və onların istehsalı metodlarının hazırlanması üzrə xərclərə görə subsidiyaların verilməsi; əhaliyə sahibkarlığın əsaslarının tədrisi üçün geniş imkanların yaradılması.

3) İnstitutsional mühitin yaradılması: normativ sənədlərdə, innovasiya strategiyaları və proqramlarında müxtəlifliyin aradan qaldırılması;

Bu gün Azərbaycanda innovasiya prosesini ləngidən ən mühüm amillərdən biri də innovasiya fəaliyyəti nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasının effektiv texnologiyasının olmamasıdır. Kommersiyalaşma prosesi dedikdə, innovasiya fəaliyyəti nəticələrinin sənaye şəraitində başa çatmış və mənimsənilmiş nəticələrinin qiymətləndirilməsi və ötürülməsi də daxil olmaqla istehlakçıya çatdırılmasına qədər ayrılmış pul vəsaitlərinin istifadəsi prosesi başa düşülür.

Subyektlərin müxtəlif layihələri və müxtəlif fazaları özlərinin risklərinə və potensial gərginliklərinə malikdirlər. Ona görə də kommersiyalaşma mərhələsində əsas vəzifələrdən biri – investorların və innovasiya prosesinin digər subyektlərinin maraqlarının qarşılıqlı əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlər üçün bazar oyunçularının – tədqiqatçılara və ixtiraçılara onların işlərini kommersiyalaşdırmağa kömək edən şirkətlərin xüsusi payı mövcuddur.

Ölkənin gələcək inkişaf konsepsiyasında innovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və yeni fəaliyyət növlərinin və məhsullarının inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılması ilə yanaşı, qabaqcıl texnologiyaların transferi və mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi, elmtutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi üçün texnoparklar və innovasiya zonaları yaradılması da nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, müvafiq normativ hüquqi bazanın hazırlanaraq qəbul edilməsi, innovativ sahibkarlığın və biliklərə əsaslanan

iqtisadiyyatın inkişafını təmin etməkdən ötrü İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun fəaliyyətinin təşkili tələb olunur.

İqtisadiyyatın xammal yönümlü inkişafı texnoloji baxımdan geridə qalmaya səbəb olmaqla innovasiyanın inkişafını ləngidir. Azərbaycanı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxarmağa qadir olan makrostrategiyanın əsasında innovasiyalı informasiya texnologiyalarının inkişafı dayanır. Bu aspektdən yanaşdıqda respublikada, xüsusilə də onun regionlarında innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına və inkişafına zərurət yaranmışdır. Beynəlxalq təcrübədə aparıcı mövqeyə malik bazar iqtisadiyyatlı hər bir ölkənin inkişaf strategiyası son nəticədə elmi-texniki tərəqqinin sürətli artımını, əmtəələrin rəqabətqabiliyyətliliyini və yüksək həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən fasiləsiz innovasiya axtarışı əsasında formalaşır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, doğrudan da Azərbaycanda dəqiq innovasiya strategiyası mövcud deyildir və yeniliklərə vəsaitlər qalıq prinsipi ilə ayrılır [36, s.55]. Lakin unutmamaq olmaz ki, məhz innovasiyanın səviyyəsi son nəticədə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Bu usə öz növbəsində ETT-nin texnoloji proseslərdə nailiyyətlərini əks etdirir.

Sərhədyanı regionlarda innovasiya sferasının inkişafının “lokomotivi” kimi “Pilot layihəsi”nin işlənib hazırlanması metodunun istifadə olunmasını təklif edirik. Belə ki, həmin regionlarda belə layihə özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

- idarəetmə orqanlarının strukturunda regional innovasiya sistemində nəzarət edən bölmənin yaradılması; innovasiya fəaliyyətində iştirak edən müxtəlif hakimiyyət orqanlarının, müəssisə və təşkilatların qarşılıqlı təsirinin formalaşdırılması;
- müəssisə və təşkilatların perspektiv innovasiya layihələri paketinin formalaşdırılması, onların regionun innovasiya inkişafı proqramına daxil edilməsi üçün ekspertizanın aparılması;
- regionun innovasiya inkişafı konsepsiyasının və strategiyasının işlənib hazırlanması, müəssisə və təşkilatların pasportlarının formalaşdırılması, onların inkişaf prioritetlərinin seçimi:

- regionda innovasiya fəaliyyətinin effektivliyini təmin edən infrastrukturun formalaşdırılması;
- milli innovasiya sistemi ilə qarşılıqlı təsir; respublikanın məqsədli proqramlarına integrasiya;
- regional innovasiya sisteminin qanunvericilik bazasının formalaşdırılması;
- innovasiya texnologiyaları mübadiləsinin vahid informasiya mühitinin yaradılması;
- elmi-texniki və innovasiya fəaliyyətinə kömək fondlarının qarşılıqlı təsiri regionda vençur investisiyası fondunun yaradılması.

Hesab edirik ki, şəhərlərin hüdudlarında ərazi-sənaye zonalarının yaradılmasının stimullaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Bu məqsədlə xüsusi proqramların işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, ərazi-sənaye zonalarının Gəncə, Sumqayıt, Əli-Bayramlı və Mingəçevir şəhərlərində yaradılması bu şəhərlərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin güclü inkişafına təkan verərdi. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur:

- müəssisəyə maliyyə-kredit dəstəyi hesabına yüksək texnoloji məmulatların hazırlanması və yaradılması üçün şəraitin təmin edilməsi;
- vergi və gömrük imtiyazlarının verilməsi, enerji resurslarına tariflərin aşağı salınması, büdcəyə borcların və enerji resursları ödənişi üzrə öhdəliklərin restrukturizasiyasının aparılması hesabına yerli məmulat istehsalçıları üçün daha geniş əlverişli rejimin təmin edilməsi;
- baza müəssisələrinin boş istehsal və torpaq sahələrinin effektiv istifadəsi, yüksəkixtisaslı kadrların elmi-texniki potensialının qorunub saxlanması, ixtisaslaşmış sənaye müəssisələrində yeni iş yerlərinin yaradılması;
- icra hakimiyyətinin maraqlı orqanlarının sifarişləri üzrə müəyyən nomeklaturalı ixtisaslaşmış məmulatların zamanətli satışı üçün şəraitin yaradılması.

Azərbaycanın regionlarında innovasiyaların idarə edilməsi sisteminin təhlili göstərir ki, onlar üçün mövcud olan əsas ənənəvi problem regional innovasiya potensialının reallaşdırılması üçün zəruri olan dəqiq müəyyənləşdirilmiş innovasiya strategiyasının yoxluğudur. Apardığımız geniş tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan regionları üçün regional planlaşdırmanın analitik metodlarından, eləcə də Avropanın TACİS EES ekspert xidmətinin tədqiqat qrupu tərəfindən işlənilib hazırlanmış metodikadan istifadə etməklə innovasiya strategiyasının layihələndirilməsi mexanizmi təklif olunur.

Layihələndirmənin əsas mərhələləri aşağıdakılar sayılır:

- regionun iqtisadi və institusional auditinin aparılması;
- region iqtisadiyyatı sahələrinin vəziyyətinin təhlili;
- regionun inkişafının əsas aspektlərinin SWOT -təhlili;
- strategiyanın yönəldiyi «kritik» uğur amillərinin aşkara çıxarılması;
- baza məqsədlərinin şərh olunması;
- strateji imkanlar dəstinin işlənilib hazırlanması və onların SWOT-təhlil vasitəsilə qiymətləndirilməsi;
- ən yaxşı strateji yanaşmanın müəyyən edilməsi;
- strateji yanaşmanın qısa ifadəsi;
- hər bir baza məqsədi üçün əsas hərəkət proqramlarının müəyyən edilməsi.

Bu metodika əsasında aparılmış tədqiqatın nəticəsi regionun təsərrüfat kompleksinin bərpasına və inkişafına kömək edə biləcək əsas uğur amillərini aşkara çıxarmağa imkan verəcəkdir.

2.2. Biznes sistemində innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi amilləri

Neftmaşınqayırmasının optimal dinamikasının təyinatı onun strateji planlaşdırmasında mühüm məsələlərdəndir. Sahədə uzunmüddətli planların işlənməsi bir çox spesifik kateqoriya və prinsiplərlə müşayiət olunur. İqtisadçıların tədqiqatlarını qiymətləndirərək zamanəsinin tələblərinə uyğun olan ideoloji məqamları istisna etsək, burada indiki şəraitdə də heç də əhəmiyyətini itirməyən

dəyərli prinsiplərə rast gəlmək olar. Bu prinsipləri saf-çürük etməklə yeni reallıqlar kontekstində əlavələrlə onu zənginləşdirmək və konkretləşdirmək, müasirləşdirmək də mümkündür.

Məsrəf edilən resursların həcmnin müəyyən miqdar artımı paralel olaraq buraxılışda da eyni miqdar yüksəlişlə müşayiət olunur. Bu isə effekt miqyasının dəyişmədiyinə dəlalət edir. Əgər müvafiq artım buraxılışda dəyişiklik yaradırsa, onda funksional olaraq effektin miqyası da dəyişkənliyə uğrayır. İqtisadi təcrübədən doğan belə bir hal mövcuddur ki, istehsal həcmnin iki dəfə artımı istehsal xərclərinin orta hesabla 20% azalmasını stimullaşdırır. Diqqətə gətirilən bu reallıqlar qeyd olunduğu kimi, strateji planlaşdırmanın struktur komponentlərinin və detalları baxımından istifadə də əhəmiyyətlidir.

Strategiya hazırlananda əvvəl problemin predmeti və strukturu təhlil edilir. Bu neftmaşınqayırması sənayesi üçün də eyniyyət təşkil edir. Neftin qiyməti, dünya bazarındakı meyllər nəzərə alınır. Neftmaşınqayırması sənayesinin yenidən təşkili fundamentallığı ilə fərqlənir. Burada təkcə sistem dəyişiklikləri deyil, müasir dünyadakı texnoloji, institusional dəyişikliklərin təsiri də nəzərə alınır.

Statistik, normativ, balans və ekspert metodlarını əks etdirən planlaşdırma strateji aspektdə komplekslik, sistemlilik kimi prinsipal əsaslarda qurulan təyinatı ilə seçilir. Optimal planlaşdırma təsərrüfat obyektinin inkişafına köklənən mümkün variantların ən yaxşı seçim imkanının metod və vasitələr məcmusudur. Bu baxımdan planlaşdırma istehsalın həcmi və imkanları sərhəddində aparılmalıdır. İstehsal imkanlarının sərhəddi məhsul buraxılışının maksimal miqdarını müəyyən edən mühüm planlaşdırma atributudur. Mümkün istehsal kompensasiyasında istifadə olunmayan resurslar istehsal imkanlarının sərhədindən içəri salır.

Keçmiş Sovetlər İttifaqının geniş miqyaslı izafi enerji potensialı, enerjidaşıyıcılarının aşağı qiymətliliyi istehlakçılara ucuz əmtəə əldə etmək ovqatını yaratmışdı. Bu da öz növbəsində həm də enerjidaşıyıcılarından israfçı istifadəni qaynaqlandırmışdır. Lakin yeni təsərrüfat quruculuğu qənaətli, iqtisadi dildə daha ekonomik iş birliyini tələb edir. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının

prinsipal tələblərini rəhbər tutaraq, istehsalçı tərəflərin maliyyə iqtisadi maraqlarını əhatə etməklə, planlaşdırma qəbul olunmuş limit və normalara əsaslanan müqavilə şərtləri ilə bağlılıqda tərtib edilmədə yüksək effektivlik qazanır. “Azneftkimyamaş”da istehsal və təsərrüfatın strateji planlaşdırılmasında da bu praktiki dəyərlər önə çəkilərək aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil edilərək nəzərdən keçirilməlidir:

- istehsal gücü, istehsal imkanlarının sərhəddi;
- satılacaq məhsulun daxili və xarici bazarlara çıxış kvotası;
- reallaşmadan daxil olan pulun dövrəliliyi;
- transsaksiyon və loqistik xərclərin ölçüləri

Planlaşdırmada mühüm cəhət kimi neft maşınqayırmasının bazar strukturuna malik olması xüsusiyyəti nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məlumdur ki, bazar strukturu mükəmməl və qeyri-mükəmməl rəqabəti bərpa edən xüsusiyyətlidir. SC-nin bazara çıxışı indiki Azərbaycan reallıqları şəraitində qeyri-mükəmməl rəqabətdə əks olunur. Bu şərh belədir ki, kompleksdə istehsal edilən maşınqayırma məhsulu bazar qiymətlərinə cüzi təsir etmək belə imkanlarından kənardadır. İqtisadiyyatın təmərküzləşməsi göstəricilərinin təhlili ilə müəyyən olunmuşdur ki, qeyri-mükəmməllik şəraitində xərclərin bazara çıxış maneələri və strateji qarşılıqlı təsir faktorları fəaliyyət göstərir. Digər bir cəhət də xarici effektlər, yəni üçüncü tərəfə xeyir və zərər gətirən fəaliyyət də nəzərə alınmalıdır. Bunun zərər aspekti daha çox ekologiya ilə bağlıdır. Müsbət aspektlər isə daha çox sosial sahəni əhatə edir. Belə ki, kompleksin sərəncamında olan məktəbəqədər uşaq müəssisələri, xəstəxana və sanatoriyalar kommunal təsərrüfatı, kommunikasiya xətləri, avtomobil yolları və digər sosial obyektlər neftçi kollektivlərinin üzvləri olmayanlar tərəfindən də eyni şərtlər müqabilində istifadə olunur. Xarici itkilər və xarici iqtisadiyyat bir xüsusiyyətdə də özünü göstərir ki, zərər və xeyir heç bir kompensasiyaya məruz qoyulmur. Xarici mühitin təsir faktorlarının təhlili təşkilatın güclü və zəif tərəflərini aşkara çıxarması üçün çox əhəmiyyətlidir.

Xarici effektlərlə bağlı problemin həllinə iki cür yanaşma var. İqtisadi rifah nəzəriyyəsinin banilərindən biri professor A.Piqu (1877-1959) problemin həllində

vergi kontekstində dövlətin rolunda görür. Neoinstitutonolist R.Kouz (1910) isə məsələyə bazar münasibətlərinin genişləndirilməsi və onun daxil etdiyi transsaksiyon xərclər anlayışı və aləti ilə həllini görür.

Təsərrüfat fəaliyyətində və biznes işində təşkilat bir çox çətinliklərlə üzləşir ki, bunlar da ilk görünüşdə öncə iqtisadi, siyasi, bazar, rəqabət, sosial, beynəlxalq və sair amillərlə əhatə olunur. Neft maşınqayırması məhsulları istehsalında bazar prinsiplərində əks olunan strateji planlaşdırmada baza göstəriciləri və nəzarət rəqəmləri kimi natural ölçüdə illik istehsal həcmi, məhsul vahidinin maya dəyəri, rentabellik dərəcəsi və onunla bağlı mənfəət nəzərdə tutula bilər. Bununla belə, dövlətin yaxın müddət üçün məşğulluğun radikal ixtisarını aparmamaq məqsədli planları da diqqətdən yayınmamalıdır. Bütün bu göstəricilər əsasında digər iqtisadi komponentlər-pullu xidmətlər, kəşf olunmuş ehtiyatların artımı, qazma tempi, elmi-texniki tərəqqi və sosial inkişafı təmin edən sair müvafiq göstəricilər sistemi də işlənilib hazırlana bilər. İstehsal həcmi, maya dəyərinin əlverişli parametri qeyd edildiyi kimi, bağlanmış müqavilələrdə əks olunduqda daha əhəmiyyətlidir. Bu planlaşdırmada mənfəətin bölgüsünün normativi əmək haqqı, mal-material qiymətlərinin ehtiyat həcmi və sair müvafiq normativlərin də işlənilib hazırlanmasında mühümdür.

“Azneftkimyamaş” ASC-nin müəssisələri üzrə 2010-cu ildə əmtəəlik məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsinin təhlilini aparsaq görərik ki, onların arasında yalnız Səbail maşınqayırma zavodu nəzərdə tutulan planı yerinə yetirilmiş, qalan zavodlar isə planı kəsirlə yerinə yetirilmişdir. Məhz bunun nəticəsində bütövlükdə cəmiyyət üzrə əmtəəlik məhsul istehsalı planı 24,7% kəsirlə yerinə yetirilmişdir.

2010-cu ildə “Azneftkimyamaş” ASC müəssisələri üzrə əmtəəlik məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsi

Cədvəl 2.4

Müəssisələr	2009	2010			2010-cu il 2009-cu ilə nisb. %-lə
		plan	Fakt	y/yet%	
BNMZ	3161,2	8000,0	6889,1	86,1	217,9
“Bakı fəhləsi”	3679,2	6000,0	5271,5	87,9	143,3
Suraxanı	4797,7	5000,0	3606,3	72,1	75,2
Sabunçu EİB	2522,9	3200,0	2535,3	72,4	100,5
B.Sərdarov	418,1	2000,0	777,0	24,3	185,8
Zabrat	1373,5	1000,0	1317,6	65,9	95,9
Bakı NQMA	340,1	1300,0	211,8	21,2	62,3
Balaxanı	567,9	1000,0	1022,3	78,6	180,0
Səbail	518,4	200,0	1059,2	105,9	204,3
Təcrübə-sınaq	13,9		8,7	4,4	62,6
AzINMAŞ	315,6		424,6		134,5
Maş.Tex.Ins-tu	228,4		285,1		124,8
XKB Neftmaş	75,3		89,0		118,2
Yekun	18012,2	31200,0	23497,5	75,3	130,5

Mənbə: “Azneftkimyamaş” ASC-nin hesabatı

İstehsal edilən neft maşınqayırması məhsulu məlum olduğu kimi, ümumi və əmtəəlik olmaqla təsnifləşdirilir. Məhz əmtəəlik məhsul nəticə etibarilə maliyyə resursuna çevrilir. Son zamanlar bu göstəricilər arasında fərq normal sabitləşməyə doğru meyl edir. Planlaşdırmada əmtəəlik məhsulun ümumi məhsulda çəkisi texnoloji normativ və standartlara uyğun müəyyən edilir. Müvafiq normativlərin hesablanması minimumlaşdırma strategiyası əhəmiyyətlidir.

Bazar seqmentlərinin planlaşdırmada tətbiqi biznes planların işlənməsi ilə daha çox bağlıdır. Ənənəvi olaraq biznes planlar kiçik və orta biznesi əhatə edərək, firmadaxili planlaşdırmanın vacib elementi sayılır. Biznes planının rolu bizim iqtisadi məkanda da yüksəlməkdədir. Bu həm də strateji marketinqin yüksəlişi, təsərrüfat fəaliyyətində çoxvariantlılıq, istehsalın sərbəstləşməsi ilə əlaqədardır. Biznes plan zərərsizlik nöqtəsi, təşkilatın xalis dəyərinin, onun likvidliyinin təyinatında da xüsusi əhəmiyyətlidir. İndi Azərbaycanda da təşkilatların plan-iqtisad şöbələrinin ənənəvi funksiyalarını biznes planlar əsasında işləmə əvəz etmişdir.

Biznes plan orientasiyli iş reciminə keçid marketoloji tədqiqatlarsız səmərə verməz. Məhz bu baxımdan hər iki iş paralel strukturlar fonunda fəaliyyətləndirilməlidir. Planlaşdırmada marketingin əhəmiyyəti danılmazdır. Kampaniyanın strategiyasının ümumi elementi olmaqla marketing bazar mənasını ifadələndirən ingilis mənşəli termin «market»in paronimidir. Marketing menecmentin yaradıcılıq funksiyası olmaqla firma xaricində yaranan meyllərin, onun istehsal tələblərinə təsir edən amillərin məjmusudur. Bir sənət kimi, marketing istehlakçıya yüksək tələbli əmtəə və xidmətlərin təklifini verməklə, qiymətin düzgün təyin olunmasını, satış kanalını seçmək və reklamı təşkil etməni gerçəkləşdirir. Onu da qeyd edək ki, əgər bazar alıcı və satıcının görüş yeridirsə, marketingin fəaliyyəti onların görüşünə kömək etməkdən ibarətdir. Konkret bazarın problem və perspektivlərini, tələblərini kompleks öyrənmək, müəssisənin imkanları çərçivəsində əmtəə assortimentini planlaşdırmaq, bazar tələbi ilə müəssisə imkanlarının üst-üstə düşməsi ilə tələbi formalaşdırmaq, satış tədbirlərini və əməliyyatlarını təmin etmək, planlaşdırmaq marketingin əsas funksiyalarını ehtiva edir.

Marketing tədqiqatlarında informasiyanın əhəmiyyəti müstəsnaadır. Marketingdə informasiya sistemi, təşkilatın integrasiyasını təmin edən müxtəlif informasiyaların qəbulu işlənməsi və qərar üçün menecerlərə ötrülməsini əhatə edir.

Planlaşdırmada loqistikanın da xüsusi yeri vardır. Material təminatının bütün sferasını-qablaşdırma, hazır məhsul, istehlakçıya çatdırma və sair əhatə edən loqistik təlim, nəqliyyat, təchizat, ehtiyatlara nəzarət informasiyaların işlənməsi sahəsində planlaşdırılmanın tərkib hissəsini təşkil edir. Loqistik xərclər, loqistik zəncir, loqistik əməliyyat, informasiya axını, loqistikanın əsas tədqiqat obyektlərindəndir.

Planlaşdırmada direktiv olmayan tövsiyə xarakterli iqtisadi proqramlı indikativ planlaşdırma-plan proqnozdan da məxsusi istifadə oluna bilər. Planlı, biçimli proqramın olmadığı şəraitdə iqtisadi çətinliklər də artır. Sənaye kapitanları

məhz iqtisadi çətinliklərin qarşısının alınmasında bacarıq və səriştəsini göstərməlidirlər ki, istehsal müvəffəqiyyətsizliyə, fiaskaya uğramasın.

Məhz bu baxımdan, “Azneftkimyamaş” ASC üzrə 2013-2017-ci illər üçün əsas iqtisadi göstəricilərin proqnoz hesablamaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hesablamalara görə, 2013-2017-ci illərdə ayrı-ayrı illər üzrə artım tempi pozitiv qəbul olunur və 2014-cü il üçün ən yüksək həddə-20,0%-ə çatır. Sonrakı illər üçün artım tempinin azalması və onun 2017-ci ildə 12,5% təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır. Yüksələn və realizə olunacaq məhsulların da həcmi məhsulun ümumi buraxılışına bərabər, yəni 2017-ci il üçün 45 milyon manat hesablanmışdır. Proqnoz hesablamalarına əsasən 2012-ci illə müqayisədə əmək haqqı fondunun 2017-ci ildə 56,5%, sosial ayırmaların 72,1%, orta aylıq əmək haqqının 40,7% artırılacağı və bu göstəricilərin 2017-ci ildə müvafiq olaraq 15,0 mln. manat; 3,3 mln. manat və 400 manat təşkil edəcəyi nəzərdə tutulur.

ASC üzrə istehsal olunan əsas məhsul növlərinin proqnoz hesablamalarına görə 2017-ci ildə fontan armaturu və kolon başlığının istehsalının 2012-ci illə müqayisədə 46,7% artırılaraq 220 tona, ştanqlı dərinlik nasoslarının 47,4% artımla 14 min ədədə, mancanaq dəzgahının 5 dəfə artımla 110 ədədə çatdırılacağı nəzərdə tutulur. Cəmiyyət üzrə 2017-ci ildə 110 ədəd reduktor istehsalı proqnozlaşdırılır.

Müasir mərhələdə qeyri-sabit və qeyri-müəyyən vəziyyətdə strateji idarəetmənin rolu artır. Belə idarəetmə, bir çox məsul vəzifələri önə çəkərək strateji planlaşdırmada əks olunur. Hər bir təşkilatın strateji planlaşdırılması situasiya təhlildən mənbəyini alır. İqtisadi fəaliyyətə təsir edən amillər, güclü və zəif cəhətlər, xarici mümkün təhlükələr situasiya təhlildə çözülür. Neft maşınqayırması sənayesində də daxili büdcə təyinatlı köməkçi və sosial orientasiyalı təsərrüfatlar da az deyildir. Bu baxımdan planlaşdırmada onların büdcə strukturu, xərc müddətləri üzrə planlaşdırılır. Təşkilatın büdcəsinin planlaşdırılması strateji planlaşdırmanın tərkib hissəsini təşkil edir. Məhz büdcənin təyinatı idarəetmənin planlaşdırılmasının təşkilinə zəmin yaradır. Gəlirin mənbəyi, hər bir məqsədin ayrıca xərc komponenti müəyyən edildikdən sonra büdcənin tərtibatı, onun yerinə yetirilməsi qrafiki işlənib hazırlanmalıdır.

2.3. İnnovasiya layihələrinin tətbiqinin strateji idrəetmə mexanizmləri

Ölkədə rəqabətqabiliyyətli firmaların mövcud olması düzgün və səmərəli innovasiya qərarlarının verilməsi və ölkənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnnovasiya potensialının formalaşması və ondan istifadə edilməsi firmaların maddi-texniki bazalarından, onların iqtisadi potensialından asılıdır. İnnovasiya ideyalarının əsas hissəsi firmalarda formalaşır, onlar tərəfindən investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi üçün təhlillər aparılır və investisiya həyata keçirilir. Bu baxımdan, mikroiqtisadi səviyyədə iqtisadi subyektlərin innovasiya layihələrini hazırlamaq və həyata keçirmək imkanları ölkədə iqtisadi fəallığı müəyyən edən əsas amildir.

Amerika iqtisadçısı M.Porter qeyd edir ki, siyasi, hüquqi və sosial və digər makroiqtisadi amillər milli inkişaf üçün potensial imkanlar yaradır. Lakin sərvət faktiki olaraq mikroiqtisadi səviyyədə yaradılır, bu, firmaların səmərəli metolardan istifadə edərək faydalı məhsul və xidmətlər yaratmaq qabiliyyətindən asılıdır [87, s. 31]. Bu baxımdan, amerika iqtisadçıları K.R.Makkonel və S.L.Bryu qeyd edirlər ki, istənilən vaxt firmalarda baxılma mərhələsində olan çoxlu sayda innovasiya layihələri mövcud olur. Yüksək faiz dərəcəsində yalnız o layihələr həyata keçiriləcək ki, onlar ən yüksək gözlənilən xalis mənfəət normasını təmin edəcəklər. Bu baxımdan, real faiz dərəcəsi yüksək olduqda investisiya qoyuluşunun da həcmi az olacaq. Real faiz dərəcəsi aşağı düşdükcə, gözlənilən xalis mənfəət norması bundan yüksək olan layihələr iqtisadi cəhətdən faydalı olacaq və bununla da investisiyanın ümumi səviyyəsi artacaqdır (72, s.195). Göründüyü kimi, investisiya qoyuluşlarını həyata keçirə bilən firmaların mövcudluğu ölkədə innovasiya potensialını artıran, məcmu qənaətin investisiyaya çevrilməsini təmin edən zəruri şərtidir.

Beləliklə, firma və müəssisə səviyyəsində investisiya qoyuluşlarını həyata keçirilməsi müəyyən strategiyaya əsaslanmalı, bu strategiya isə xarici mühitin şərtlərini və müəssisənin iqtisadi potensialını nəzərə almaqla hazırlanmalıdır.

Məhsulun və xidmətin keyfiyyəti Azərbaycan əmtəələrinin ənənəvi olaraq aşağı keyfiyyətliliyi heç də keyfiyyətli məhsul yaratmaq və istehsal etmək qabiliyyətsizliyinin nəticəsi deyildir. Bazarın tələblərinə cavab verən əhəmiyyətli dərəcədə yeni məhsulu yaratmamaq və ya təkmilləşdirməmək üçün heç bir ciddi səbəblər yoxdur. Əgər müəssisənin mühəndis-layihə xidmətinin inkişaf səviyyəsi öz qüvəsilə rəqabət qabiliyyətli məhsul yaratmağa imkan vermirsə, onda lisenziyanın əldə edilməsi haqda, bazarda liderlik edən müəssisələrə müraciət etməyə heç nə mane olmur. Belə təcrübə Çin, Cənubi Koreya və bir çox başqa ölkələrin müəssisələri tərəfindən müvəffəqiyyətlə tətbiq edildi. Həm də bu ölkələrin müəssisələri tarixən texnoloji səviyyəyə və mühəndis-layihə ənənələrinə görə Azərbaycan müəssisələrindən xeyli geri qalırdı. Azərbaycan müəssisələrinin yüksək keyfiyyətli və rəqabətə davamlı məhsulu istehsal etmək qabiliyyətinin olmaması köhnəlmiş texnoloji avadanlıqların olmasıdır. Bəs müasir avadanlıqların əldə edilməsi üçün imkanların olduğu və sərhədlərin açıq olduğu vaxtda ən yeni avadanlıqların əldə edilməsinə mane olur? Digər tərəfdən, müəssisə bu gün tələb olan texnoloji avadanlıqlara malik olmayan müəssisələr zəruri avadanlıqlara malik olan digər müəssisələrdən zəruri detal və hissələri sifariş verə bilər.

Məhsulun istehsalının bütün mərhələlərində onun keyfiyyətinə nəzarətin təmin edilməsi həmçinin texniki problemdən çox, təşkilati-idarəedici problemdir. MDB bazarında, müəssisələtin hazırlığı üçün və ISO9000 standartlarına müvafiq olan keyfiyyətin idarə edilmə sistemlərinin tətbiqi üzrə müvəffəqiyyətlə xidmət göstərən məsləhətçi şirkətlər iştirak edirlər.

Azərbaycanda sənaye üçün yeni məhsulların və ideyaların mənbəyi kimi çıxış edə bilən tələb olunmamış iri miqyasda innovasiya potensialı mövcuddur. İşləmələrin müəllifləri yeni ixtiralara əsaslanan orijinal və rəqabətə davamlı məhsulun istehsalını və satışını təşkil etmək imkanı tapmağa cəhd edirlər. İxtiraçının yalnız yeni məhsul ideyası əsasında kapitalı cəlb etmək şansları təcrübəyə, istehsal imkanına və ixtisaslı heyyyətinə malik olan, yeni məhsulun istehsalını mənimcəməyi planlaşdıraran sənaye müəssisələrinin imkanından əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Buna baxmayaraq alimlərin və sənayeçilərin

effektiv əməkdaşlıqlarının nümunələri faktiki olaraq mövcud deyildir. Səbəb odur ki, bizim ölkədə iş vençur maliyyələşdirməsi mexanizmləri kifayət dərəcədə inkişaf etməmişdir. Məsələn, Tayvanda qanunvericiliklə müəyyən edilib ki, ixtiranın müəllifi onun kəşfinin əsasında məhsulun istehsalına və satışına hüquqların verildiyi korporasiyadan müəssisənin texniki səhmlərinin 15 %-ə qədərini ala bilər.

Beləliklə, Azərbaycan müəssisələri yeni rəqabətə davamlı məhsulun yaradılması və onun istehsalının yüksək keyfiyyətin təmin edilməsi məsələlərinin həlli üçün bütün şəraitə və imkanlara malikdir. Həm də bu problem müstəsna olaraq təşkilati-idarə etmə tədbirləri vasitəsi ilə müəssisənin inzibatılıq tərəfindən həll edilə bilər.

Effektiv bazar strategiyası və realistik planlar. Hətta "Azneftkimyamaş"-ın səhmdar cəmiyyətin zəruri texnoloji potensiala malik olan və keyfiyyətli məhsulları istehsal etməyə qadir olan bala müəssisələri bazarda effektiv fəaliyyət göstərmək bacarığında deyillər. Çox vaxt bu, müəyyən sahədə iş təcrübəsi, elmi-texniki potensial, təşkilatı və maliyyə imkanları da daxil olmaqla müəssisənin rəqabət üstünlüklərinin və mövcud imkanlarının nəzərə alınması ilə istehlakçıların müəyyən məqsədli qruplarına səmtləşdirilmiş heç bir dəqiq strategiyaya malik olmaması ilə törənmiş olur.

Azad bazarda müəssisənin fəaliyyətini ədalətli olaraq cəbhədə ordunun fəaliyyətilə müqayisə edirlər. Həqiqətən də, azad bazarın şərtlərində müəssisənin işi, nəticəsinin ya müəssisənin sağ qalması və inkişafı, ya da ki, onun müflüsləşməsi ola biləcəyi sətr müharibədə iştirakından başqa bir şey deyildir. Əgər ordunun başçıları öz əsgərlərini vəziyyətin ilkin kəşfiyyatı aparılmadan, müəyyən strategiyasız və dəqiq plansız rəqibin üzərinə hücumla atırsa, onda istənilən ordu məğlubiyyətə məhkumdur. Korporativ strategiyaya və inkişaf planlarına malik olan Azərbaycan müəssisələrin sayı çoxdurmu? Əgər direktorda plan yaranırsa, onda onun icrasına da ehtiyac yaranır. Plan var - hərəkətlər ölçülüb biçiləcəkdir, əgər yox reflektiv təlaş olacaq. Digər tərəfdən, plan meyarları müəyyən etməyə və menecerin işinin effektivliyinə imkan verir. Sözsüz,

əvvəlcədən düşünülmüş, dəqiqlikdə yerinə yetiriləcək ideal planlar mövcud olmur. Planlar strategiya və taktikaların müəyyən edilmələri üçün işlənilib hazırlanır, həyat isə öz təshihlərini daxil edir. Buna baxmayaraq başa düşmək lazımdır ki, müəssisənin rəhbəri üçün planlaşdırma prosesi özü-özlüyündə vacibdir. O, tamamilə müəyyən olunmuş məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri resurslar səfərbər etmək üçün və idarəetmə-inzibati qərarların qəbul olunması prosesinin xaotikdən yaxşı təşkil edilmiş, ardıcıl və məntiqi prosesə çevrilməsinə imkan verir. Beləliklə, planlaşdırma – geriye addım deyildir və bazar şəraitində müəssisənin inkişafı və rəqabətə davamlılığının təmin edilməsi üçün zəruri olan gələcəyə baxışdır.

Strategiyaya və konkret hərəkət planına malik olmayan heç bir səhmdar cəmiyyət və onun heç bir bala müəssisəsi biznes nöqtəyi-nəzərindən, gələcək gəlirlərin proqnozunun nəzərə alınması baxımından investorlar tərəfindən qiymətləndirilə bilməzlər. Belə müəssisə ağırlaşdırılmış öhdəçilikli aktivlərin sadəcə bir yığımını verir. Başqa sözlə, korporativ strategiyanın olması müəssisənin bazar dəyərinin formalaşmasını təmin edir.

Mövcud sistem sadəcə belə miqyaslı və mürəkkəb vəzifələri effektiv həll etmək üçün imkan verməyəcək. Bizim inqilaba yox, təkamülə ehtiyacımız var.

Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi, yeni məhsulların mənimsənilməsi həmişə “Azneftkimyamaş” SC-nin rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. 2007-2010-cu illərin “Yeni texnika və texnologiya proqramı” çərçivəsində 19 yeni neftqazmaddən avadanlığının sınaq nümunələri hazırlanmış və müvafiq sınaqlar keçirilmiş, 12 adda məhsulun seriyalı istehsalı mənimsənilmişdir. SC-nin müəssisələrimiz bir sıra yeni məhsulların istehsalının mənimsənilməsinə nail olmuşlar. Belə ki, “Bakı fəhləsi maşınqayırma zavodu” TASC-də yeni layihə əsasında yükqaldırma qabiliyyəti 60 ton və 80 ton olan, 2500 m-ə qədər dərinlikdə qazma və təmir işləri aparan qurğunun istehsalı mənimsənilmişdir. Bunlarla yanaşı, 2007-ci ildən etibarən Cəmiyyət Almaniyanın “Bentek” firması ilə birlikdə yükqaldırma qabiliyyəti 125 ton olan, 2600 m

dərinlikdə qazma, 4800 m dərinlikdə təmir işləri apara bilən qurğunun istehsalının mənimlənməsinə başlamışdır.

Hazırda Azərbaycan neft maşınqayıranlarının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri buraxılan məhsulların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və bunun nəticəsində məhsullarımızın dünya bazarına çıxarılması, respublikamızda neft-qaz istehsalı sferasında çalışan xarici şirkətlərin neft-qaz mədən avadanlıqlarına olan tələbatının müəyyən hissəsinin ödənilməsidir. Bu istiqamətdə Yaponiya hökumətinin köməkliyi ilə «Azneftkimyamaş» ASC-də xüsusi «model layihəsi» həyata keçirilmişdir. Həmin layihəyə əsasən «Azneftkimyamaş» ASC-nin müəssisələrinə məhsulların sertifikatlaşdırmasının «QOST» standartları sistemindən «API» və «İSO» standartlarına keçirilməsi üçün lazım olan nou-hau, texnologiya, avadanlıq və proqram təminatının tətbiqini artıq başa çatdırmışdır. Bu layihə ilə SC-nin müəssisələrinə 45 ədədi texnoloji avadanlıq olmaqla 365 ədəd müxtəlif avadanlıq, tərtibat, alət və ölçü cihazları verilmişdir.

“Azneftkimyamaş”a daxil olan 5 müəssisədə - «Səttarxan adına maşınqayırma zavodu», «Suraxanı maşınqayırma zavodu», «Bakı maşınqayırma zavodu», «Bakı neft-mədən maşınqayırma zavodu», «Zabrat maşınqayırma zavodu» TASC-lərində 7 adda 13 tip ölçüdə neft avadanlıqları «API» standartı üzrə istehsal edilir. Eyni zamanda adı çəkilən beş müəssisə ilə bərabər, əlavə 8 müəssisə, ümumilikdə 13 müəssisə «İSO» standartları üzrə sertifikatlaşdırılmışdır. Proqram çərçivəsində layihə üzrə “Sabunçu EİB”, “Bakı fəhləsi maşınqayırma zavodu” və “Balaxanı adına maşınqayırma zavodu” TASC-lərin istehsal etdikləri məhsulların API monoqramlarının alınması üçün sertifikatlaşdırma işləri həyata keçirilmişdir. Bununla da 8 müəssisədə məhsullar API standartları üzrə istehsal ediləcəkdir.

Bundan əlavə, SC-nin tərkibində Respublikamızın neft maşınqayırması, həm də digər maşınqayırma müəssisələri üçün beynəlxalq standartlara cavab verən bütün peşələr üzrə yüksək ixtisaslı fəhlə və mühəndis-texniki işçilərin hazırlanması və ixtisaslarının artırılması üçün müasir tədris avadanlıqları ilə təchiz olunmuş, beynəlxalq “İSO” standartı ilə sertifikatlaşdırılmış Tədris mərkəzi istifadəyə verilmiş və artıq Tədris mərkəzində bu günə qədər 215 nəfər fəhlə ixtisası üzrə mütəxəssislər hazırlanaraq müvafiq işlə təmin edilmiş və 258 mühəndis texniki kadrların ixtisas səviyyəsi artırılaraq onlara müvafiq sertifikatlar təqdim edilmişdir.

Bizə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa səmtlənmiş və sərəncamlarında olan resurslardan maksimal dərəcədə effektiv istifadə edən məntiqi və iqtisadi düşünülmüş strategiya tələb olunur. Strategiyanın reallaşdırılmasının hər bir mərhələsi sonrakı mərhələlərin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması üçün əsas yaratmalıdır. Fəaliyyətin, inkişafın imkanlarını və onun təhdidlərini, həmçinin zəif tərəfləri və rəqabət üstünlüklərini müəyyən etməyə imkan verən ətraflı təhlil aparmaq vacibdir ki, bunun əsasında da iqtisadi strategiya qurula bilər. Təhlilin nəticələri əsasında məqsədlər qurula, iqtisadi strategiyanın reallaşdırması üzrə kompleks tədbirlər işlənib hazırlana, hərəkətlərin və prioritetlərin ardıcılıqları müəyyən edilə bilər.

III Fəsil. Biznes sferasında tətbiq olunan innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

3.1. İnnovasiya layihələrinin tətbiqi mexanizminə sistemli yanaşma

Ümumiyyətlə, iqtisadi səmərəlilik iqtisadi innovasiya sisteminin fəaliyyətinin faydalı son nəticələrinin sərf edilən resurslara olan nisbətidir. O, müxtəlif səviyyələrdə səmərəliliyin inteqral göstəricisi kimi çıxış edir. Sistemin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin başlıca meyarını cəmiyyətin tələbatının ödənilmə dərəcəsi təşkil edir. İqtisadi innovasiya sistemlərinin fəaliyyətində onların potensial və faktiki səmərəliliyi arasında müəyyən fərq müşahidə olunur.

Bu isə ona olan bir çox amillərin təsirinin nəticəsidir. Həmin amillər bunlardır:

- resursların qeyri-optimal paylanması;
- iqtisadi stimulların mükəmməl olmaması;
- qəbul edilən qərarların yerinə yetirilmə keyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması;
- kapital qoyuluşlarının süni şəkildə şişirdilməsi və.s.

Funksional yanaşma üsulundan istifadə edərək ayrı-ayrı ölkələrin MİS-lərinin tədqiq olunması və onların Azərbaycanın sosial-mədəni və iqtisadi mühitinə uyğunlaşdırılması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi yolu ilə Respublikamızın milli innovasiya sisteminin aşağıdakı səkkiz funksiyasının formalaşdırılmasının vacib olduğunu müəyyənləşdirmişdir:

- innovasiya siyasətinin formalaşdırılması;
- innovasiyalar üçün tənzimləyici mühitin yaradılması;
- perspektivli elmi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi və prioritetli innovasiya proseslərinin seçilməsi;
- resursların formalaşdırılması və bölüşdürülməsi;
- innovasiya istiqamətli ETTKİ-lərin yaradılması və həyata keçirilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi tələblərinə cavab verən insan kapitalının formalaşdırılması və zəruri olan material aktivlərinin yaradılması;
- innovasiyaların yaradılması və istifadəsi üçün stimulların yaradılması;
- yüksək texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal və xidmət sahələrinin inkişafının maliyyə cəhətdən dəstəklənməsi.

Ölkəyə birbaşa investisiyalar ilə yanaşı yeni texnologiyalar, yeni menejment gəlir. Müəssisələrin əksəriyyəti üçün xarici texnologiyaların və lisenziyaların alınması böyük stimuldur, belə ki, bu onlara dünya bazarına çıxmağa imkan verir.

Bununla yanaşı, nəzarət olunmayan xarici texnologiyalar axını milli elmi-istehsalat kompleksinin inkişafının qarşısını ala bilər, bu isə ölkə sənayesinin xarici işləmələrdən texnoloci asılılığı təhlükəsini yaradır.

Respublikanın texnoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün *Texnologiyaların Transfert Mərkəzi* yaratmaq lazımdır. Mərkəzin funksiyalarına aid olmalıdır:

- 1) texnologiyalar, məhsul və partnyor axtarışı;
- 2) elmi-texniki işləmələrin irəliləyişi;
- 3) informasiya-analitik xidmətlər:
 - yüksək texnologiyalar sahəsində informasiya və informasiya-analitik işlərin yerinə yetirilməsi;
 - yeni texnologiyaların verilənlər bazasının aparılması;
 - layihələrin elmin və texnikanın sahələri üzrə ekspertizası;
- 4) marketinq tədqiqatları:
 - ölkə və xarici istehsalçı və istehlakçılar bazarının;
 - yüksək texnoloji məhsulların;
 - elmi-texnoloji istiqamətlərin cari vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin və onların dünya səviyyəsi ilə müqayisəsi.

Respublikada dövlət büdcəsinin məhdud imkanları şəraitində (respublika büdcəsindən elmə illik ayırmalar ÜDM-in 2%-indən artıq təşkil etmir) fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatlara ayrılan vəsaitlərdən praktiki olaraq elmi tədqiqatların (işləmələrin) nəticələrini seriyalı istehsala qədər bilavasitə çatdırmaq üçün pay ayırmaq mümkün deyil. Ona görə də respublika büdcəsində elmi-texnoloci inkişafa illik pul buraxılışının artırılmasını və onun ÜDM-in 1%-inə qədər çatdırılmasını nəzərə almaq lazımdır.

Bundan başqa, daha perspektiv işləmələrin başa çatdırılması və bazara irəliləməsi məqsədi ilə *dövlət və qeyri-dövlət regional innovasiya fondları* və

mərkəzləri şəbəkəsini formalaşdırmaq, bu məqsədlər üçün büdcədən kənar vəsaitlər cəlb etmək zəruridir.

Respublikada *innovasiya sferası üçün kadr hazırlığı sistemi* sazlanmamışdır. Bunun əsas səbəbləri ali təhsil sisteminin tətbiqi elm və istehsalatla əlaqəsinin çox zəifləməsi, innovatika üzrə ilk təhsil proqramlarının, dərslər və dərslər vəsaitlərinin, müvafiq dövlət təhsil standartlarının olmamasıdır.

Bununla əlaqədar olaraq, texnologiya sahəsinin geri qalmaları aradan qaldırmaq və iqtisadiyyatın struktur yenidənqurulması üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətli malik olan elm sahələri üçün dövlət dəstəyi və elmi kadrların prioritet hazırlanması zəruridir.

İnnovasiya sferası üçün mütəxəssis hazırlığı məqsədi ilə respublikanın aparıcı universitetləri nəzdində innovasiya layihələrinin həyata keçməsi üzrə menecerlərin, innovasiya mərkəzləri üçün mühəndis-texniki mütəxəssislərin hazırlanmasına, həminlərin mütəxəssislərin təkrar hazırlanmasına istiqamətlənməli kompleks tədris proqramının işlənməsi lazımdır.

Bir sıra analitika tədqiqatları, əhəmiyyətli bəhrəni əldə etməkdə regionlarda innovasiya fəaliyyətini yalnız səmərəli regional innovasiya siyasəti proqramı əsasında aktivləşdirmək olar. Həmin də onun həyata keçməsində həmin regional, həmin də mərkəzi orqanlar birbaşa iştirak etməlidirlər.

Məqsədlərin sistemini və strukturunu aşağıdakı prinsiplər əsasında işlənmək təklif olunur:

- regional məqsədlər ilk növbədə əhəmiyyətli elmi-texniki və innovasiya inkişafı konsepsiyasından irəli gəlmişdir və strateji məqsədlərlə zidd olmamalıdır;
- regional məqsədlər regional xüsusiyyətlər və təbii şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır;
- regional proqramın məqsədləri ehtiyatların və imkanların mövcudluğundan irəli gəlməməlidir, əksinə, ehtiyatlar proqramı müəyyən edilmiş məqsədlərdən formalaşmalıdır;
- məqsədlər strukturu və bütövlükdə məqsədlər proqramı müstəqil ekspertlərin və

ekspert qiymətləndirilməsi sisteminin geniş istifadəsi ilə müasir metodikalar səviyyəsində işlənməlidir.

Azərbaycan Respublikasının innovasiya inkişafı Proqramında yerlərdə innovasiya fəaliyyətinin inkişafında əsas rol ərazi hakimiyyətinə ayrılmalıdır, belə ki, dövlət innovasiya siyasətinin realizəsində ağırlıq mərkəzi regionlara düşməlidir.

Regionlarda innovasiya proseslərinin hakimiyyət orqanları tərəfindən həqiqi dəstəklənməsi innovasiya iqliminin formalaşmasını və rəqabətə davamlı məhsulun istehsalını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Dövlət innovasiya siyasətinin regional aspekti bütövlükdə sənaye siyasətinin formalaşması üçün əsaslardan biridir və perspektivdə yerlərdə sadəcə innovasiya istehsalatlarının deyil, yüksəktexnologici, rəqabətə davamlı məhsul istehsalına istiqamətlənmiş elmi-sənaye komplekslərinin formalaşmasını nəzərdə tutmalıdır.

Bilavasitə müəssisələrdə dünya səviyyəsinə uyğun və onu keçən səmərəli texnologiyaların, ən yeni işləmələrin mənimsənilməsi, enerji- və ehtiyat qoruyucu texnologiyalara keçid və s. əsasında innovasiya fəaliyyətinin aktivləşməsi olmadan sənaye siyasəti məqsədlərinə nail olmaq mümkün deyil.

Bu, dövlətdən regionlarda innovasiya fəaliyyətinin institusional tənzimləmə mexanizmlərinin, o cümlədən ilk növbədə dəstəklənəcək obyektlərin və bu dəstək mexanizmlərinin təsirli seçim meyarlarının işlənməsini tələb edir.

Belə təsirin daha səmərəli metodlarından biri regional innovasiya proqramlarıdır. Bu proqramlar yerli hakimiyyət orqanlarına bəzi sənaye müəssisələri səviyyəsində innovasiya aktivliyini izləməyə imkan verməklə yanaşı, həm də nəzarət prosedurlarının dəstəklənməsinin və təmin edilməsinin konkret istiqamətlərinin müəyyən edilməsi hesabına innovasiya aktivliyinin səmərəliliyini təmin edirlər. Belə yanaşma regionlarda innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün şərait yaratmağa imkan verir.

Regionlarda innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi məqsədi ilə ərazi hakimiyyət orqanları nəzdində öz səlahiyyətləri çərçivəsində, innovasiya

fəaliyyətinin və innovasiya infrastrukturunun inkişafı üçün təşkilati və iqtisadi şərait yaradılmasına, regional innovasiya proqramlarının işlənməsinə və həyata keçirilməsinə cavabdeh struktur bölmələri yaratmaq zəruridir.

Regional innovasiya proqramları regionların iqtisadi və sosial inkişaf proqramları əsasında formalaşmalıdır və kadr hazırlığı, innovasiya fəaliyyətinin ixtisaslaşdırılmış subyektlərinin stimullaşdırılması forma və metodları da daxil olmaqla innovasiya infrastrukturunun və innovasiya potensialının əsas inkişaf prioritetlərini müəyyən etməlidir.

Bu strukturların funksiyalarına xüsusilə aiddir:

- regional innovasiya proqramlarının işlənməsi, təsdiq edilməsi və həyata keçirilməsinə nəzarət;

- regionlarda innovasiya infrastrukturunun (texnoparkların, biznes-inkubatorların, regional innovasiya fondlarının, mərkəzlərin və s.) formalaşması;

- texnologiyalar, menejment, yeni mallar və xidmətlər sahəsində ölkə elmi işləmələrinin regional verilənlər bankının yaradılması və mütəmadi doldurulması;

- innovasiya sferası üçün peşəkar kadr hazırlığı və təkrar hazırlığının koordinasiyası üzrə regional mərkəzlərin yaradılması;

- elmtutumlu istehsalların təşkili və inkişafı, resurs qoruyucu və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi, regionda mövcud olan sənaye müəssisələrinin müasirləşdirilməsi və rekonstruksiyası üçün investisiyaların cəlb edilməsi (innovasiya layihələrinin sahənin büdcəsindən, dövlət və şəxsi innovasiya fondlarından məqsədli maliyyələşdirilməsi də daxil olmaqla);

- innovasiya fəaliyyəti subyektlərinə yer, avadanlıq verilməsi, natura ilə qrant ayrılması;

- innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin regional səviyyədə dəstəklənməsi üzrə təkliflərin işlənməsi;

- texnologiyalar transferi şəbəkəsinin yaradılması (innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin təbliğatı və regiondan kənardakı sənaye-ticarət

palatalarının cəlb edilməsi ilə innovasiyaların yayılması da daxil olmaqla).

Yalnız belə kompleks yanaşma respublikanın regionlarında innovasiya fəaliyyətini aktivləşdirməyə imkan verir

3.2. İnnovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əhəmiyyəti

Bazarda rəqabətin qabaqcadan proqnozlaşdırma bilmədiyimiz xarakteri meydana çıxdığını görə isə qiymətlərin qalxması və enməsi, dövlət tənzimlənməsində yeni yanaşmalar və başqa hadisələr baş verir və buna görə də onlar sahibkarlıq subyektindən strategiyanın dəyişməsinə tələb edə bilər. Həmişə firmanın reaksiya verəcəyi nə isə təzə bir şey meydana çıxır, nəticədə onun yeni strateji boşluqları açılır. Ona görə də strategiyanın təkmilləşdirilməsi vəzifəsi sonsuzdur. Firmanın inkişaf strategiyası özündə planlaşdırılmış və düşünülmüş hərəkət xəttini, həmçinin mühüm yeniliklərə reaksiya vermək imkanlarını birləşdirməlidir. Lakin hər bir müəssisə yaşadığı mühitdən asılı olmayaraq, özünün fəaliyyət strategiyasına malik olmalıdır, ona görə ki, biznes daim öz kursunu dəyişə bilməz, 100 faiz çevik ola bilməz və təsərrüfatçılıq mühitində hər bir dəyişikliyə təşkilati dəyişikliklə cavab verə bilməz. Müəssisənin, onun binasının, avadanlıqlarının, texnologiyasının, personalının yerləşdirilməsi müəyyən məkan və zaman çərçivələrinə malikdir.

Biznesin inkişaf strategiyası intellektual mülkiyyətin qorunmasını nəzərdə tutur. Bu kateqoriyanın öyrənilməsi hesabına şirkət onun fəaliyyət sferasında işləyib hazırlanan prioritetlərə gəlib çata bilər.

İ.B.Qurkov öz tədqiqatlarında korporativ strukturların təşkilatı layihələndirmə alətlərini (66, s.295-307), X.Vissema idarəetmə bölmələrini (63, s.171) təklif edirlər. R.D.Arçibald, İ.İ.Mazur, V.D.Şapiro layihələrin, xüsusilə də iri layihələrin idarə olunması üçün təşkilati strukturların mümkün alternativlərini əsaslandırırlar (58, s.78-81). A.A.Lapidus və Y.N.Zabrodin isə layihənin iştirakçı şirkətləri arasında qarşılıqlı təsirin təşkilati sxemlərini təklif etmişlər (75, s.79-82).

Layihənin idarə edilməsi proseslərinin çoxluğunu aşağıdakı beş qrupda birləşdirmək olar ki, onların da hər biri bir və ya bir neçə prosesdən ibarətdir:

- təşəbbüsgöstərmə prosesləri-formal olaraq layihənin və ya onun növbəti fazasının işə salınmasının qəbul edilməsidir. Buraya bunun üçün zəruri olan bütün iş və tədbirlər daxildir;
- planlaşdırma prosesləri-layihənin məqsəd və nəticələrinin uğurla əldə olunması üçün layihə planının və mövcud təşkilati-texniki idarəetmə sisteminin işlənilib hazırlanması;
- yerinəyetirmə prosesləri-layihə planının yerinə yetirilməsi üçün insan və maddi resursların koordinasiyası;
- nəzarət prosesləri-layihənin monitorinqi, inkişafının qiymətləndirilməsi və layihə planından arzuolunmaz kənarlaşmaların ləğvi üçün zəruri təshihəedici təsirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə layihənin yerinə yetirilməsi və məqsədə nail olunması gedişinin izlənməsi;
- bağlanma prosesləri-yerinə yetirilmiş layihənin və ya onun ayrıca bir fazasının formal olaraq qəbul olunması, müqavilələrin bağlanması və layihənin qurtarması

İdarəetmə layihənin həyat tsikli müddətində layihə, təşkilati və idarəetmə qərarlarına dəyişikliklər edilməsini nəzərdə tutur və proseslər vasitəsilə həyata keçirilir:

- işlərə təşəbbüs göstərilməsi;
- predmet sahəsinin planlaşdırılması;
- predmet sahəsinin müəyyən edilməsi;
- predmet sahəsinin dəqiqləşdirilməsi və təsdiqi;
- predmet sahəsinin dəyişikliklərinə nəzarət.

İdarəetmənin başlıca vəzifəsi layihənin büdcə çərçivələrinə əməl olunması və onun həyata keçirilməsindən nəzərdə tutulan mənfəətin alınması sayılır.

Layihə riski layihəyə və onun elementlərinə müəyyən ziyan vura və layihə məqsədinə çatmağa əngəl törədə bilən qabaqcadan görünməmiş hadisələr kimi

nəzərdən keçirilir. Layihə riski üç amillə xarakterizə olunur: layihəyə mənfi təsir göstərə bilən hadisələrlə; bu cür hadisələrin daxilolma ehtimalı ilə; bu cür hadisələrlə layihəyə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi ilə. Riskin idarə olunması o hallarda tətbiq olunur ki, layihədə riskin dərəcəsi kifayət qədər yüksək olsun. İnnovasiya layihələrinin idarə edilməsi strategiyası risklərin mümkünlüyünün planlaşdırılmasını və onların mümkün qədər ağrısız həllini nəzərdə tutur.

Layihələrin idarə olunması-fəaliyyət məqsədinin müəyyən edilməsi, insan və texnikanın təşkili prosesi olub, bu məqsədin fəaliyyət başa çatarkən əldə olunmasını nəzərdə tutur. İdarəetmə prosesinin əvvəlində məhsulun həyat tsiklinin planlaşdırılması ilə strateji təhlil aparılmalıdır.

İnnovasiya menecmenti prosesində texnoloji uyğunsuzluqların idarə edilməsi həyata keçirilir. Bu zaman minimal xərclərlə ən qısa müddətdə yeni texnologiyaya keçidin təmin olunması zəruridir. Xərclərin azaldılması məqsədilə bir çox firmalar artıq birləşməyə meyl edirlər.

Təcrübə göstərir ki, əgər yeni texnologiya köhnədən köklü surətdə fərqlənirsə, firmalar çox vaxt əvvəllər lider mövqe tutan fəaliyyətdən imtina edirlər. Ona görə ki, yeni texnologiyaların meydana çıxması zamanı firma rəqabət mübarizəsi prosesində köhnə texnologiya əsasında yeni məhsul növlərinin yaradılmasına böyük vəsait xərcləyir. Nəticədə elmi tədqiqat işlərinə bu gətirmə xərcləri texnologiyanın köklü dəyişməsi üçün psixoloji maneə sayılır. Bu isə öz növbəsində, rəqabət mübarizəsində daha az məşhur firmaların qələbəsinə kömək edir.

Gətirilən misallar göstərir ki, yeni texnologiya tətbiq etməklə müəssisənin modernləşdirilməsi zamanı düzgün strategiyayı seçmək nə qədər mürəkkəbdir. Odur ki, layihənin bu hissəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, düzgün seçilməmiş strategiyanın tətbiqi nəticəsində daha çox vəsait xərcləmək, azperspektivli texnologiyaya və qeyri-rəqabətqabiliyyətli məhsula malik olmaq lazım gəlir.

Dünya təcrübəsində “xərclər-nəticə” təhlili maliyyə bölgüsünün istənilən mexanizmlərinin mütləq proseduru sayılır.

Uzun əsrlər boyu bəşəriyyətə çoxsaylı layihələr reallaşdırmaq lazım gəlib. XX yüzilliyin ortalarında kibernetikanın, idarəetmə nəzəriyyəsinin və əməliyyatların tədqiqinin sürətli inkişafı bir sıra formal modellər yaratmağa və bununla da layihənin idarə edilməsinin sistemli elmi əsasını qoymağa imkan vermişdir.

Innovasiya layihəsinin idarə olunması-bütün həyat tsikli müddətində əsas parametrlər üzrə müəyyən nəticələr əldə etmək üçün müasir metodlar sisteminin və idarəetmə texnikasının tətbiqi yolu ilə əmək, maddi və ya digər resursların əlaqələndirilməsində rəhbərlik üsuludur.

Hazırda dünyada innovasiya layihələrinin idarə edilməsinin iki modeli daha geniş yayılmışdır(67,s.95):

- kaskad model(1970-1980-ci illər);
- spiral model(1986-1990-cı illər).

Bunlardan daha əsas və daha tez-tez tətbiq olunanı kaskad model sayılır. Bu model üçün xarakterik olan cəhət odur ki, burada işin növbəti fazası həmin fazadan əvvəlki faza tam yerinə yetirildikdən sonra həyata keçirilməyə başlayır. Kaskad yanaşmanın tətbiqinin müsbət tərəfləri aşağıdakılar hesab olunur.

- 1.Hər fazadan sonra tamlığın və uyğunluğun meyarlarına cavab verən layihə sənədləşməsinin başa çatmış dəsti formalaşır.
2. Məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirilən işin fazaları bütün işlərin qurtarma müddətini və müvafiq xərcləri planlaşdırmağa imkan verir.

3.3. Biznes sistemində innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsinin təşkili-iqtisadi problemləri

Milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması üçün pul resurslarının cəlb olunmasında xarici sərmayəçilərin vəsaitləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda xarici investisiyaların strukturu dar sahəvi istiqamətliyə malikdir. Hazırda xarici kapital üstün olaraq maliyyə kreditlərinə(41,3%) gedir. Təhlil göstərir ki, 2005-2010-cu illər ərzində xarici investisiyaların 60%-ə qədəri xammal

sahələrində və ticarətə yönəldilmişdir. Bu cür sahəvi deformasiya təsadüfi deyil və xeyli dərəcədə hazırda beynəlxalq əmək bölgüsündə müasir Azərbaycanın real vəziyyətini əks etdirir. Xarici sərmayəçilər və investisiyalarını praktiki olaraq daha ağır iqtisadi vəziyyətdə yerləşən fondtutumlu sahələrə yönəltmirlər. Ümumi risklərlə yanaşı, onlara orta və iri yerli müəssisələrin əksəriyyətinin aşağı rentabilliliyi və texniki cəhətdən yenidən silahlanma üzrə uzunmüddətli investisiya proqramlarının zəruriliyi ləngidir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə innovasiya layihələrinin əsas kütləsi müxtəlif səviyyəli və miqyaslı özəl şirkətlər tərəfindən reallaşdırılır. Bu cür innovasiya reallaşdırılması kommersiya layihələri şirkətlərin istehsal-kommersiya vəzifələrinin ən yaxşı həlli kimi çıxış edirlər. Bazar sistemində müasir təkrar istehsal prosesinin digər tərkib hissələri kimi innovasiya da son nəticədə inkubator firmanın və innovasiya prosesinin digər subyektlərinin mənfəətinin maksimumlaşdırılmasında reallaşdırılan praktiki kommersiya effektinin alınmasını nəzərdə tutur. Hətta innovasiya prosesinin başlanğıc mərhələsi kimi ilkin elmi ideya da kommersiya mənsəyinə malikdir. Ona görə ki, o, yalnız alimin müstəqil elmi yaradıcılıq prosesi deyil, həm də müvafiq laboratoriyaların avadanlığına qoyulan maliyyə resurslarının effekti sayılır. Innovasiya ideyalarının real istehsal effektləri istehsal şirkətlərini təcrübə nümunəsinə və praktiki nəticəyə çatdırmağa qədər maliyyələşdirməyə sövq edir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya fəaliyyətinin maliyyə infrastrukturunu sahibkarlıq sektorunu maliyyə resursları ilə təmin edən müasir fond və pul bazarlarının yüksək inkişaf etmiş maliyyə-kredit mexanizmləri bazasında formalaşmışdır.

Innovasiya prosesinə kapital qoyuluşundan daxil olan gəlir, prinsip etibarilə, bankda kapitalda ssuda faizi üzrə zamanətli ödənişlərdən fərqlənir. Çünki innovasiya prosesinin mənfəətliliyi və deməli, kapital qoyuluşundan gəlir yalnız innovasiya prosesinin uğurla reallaşdırılması zamanı mümkündür. Ona görə də bu cür gəlir ya kifayət qədər yüksək ola bilər və yaxud da heç olmaya bilər.

Innovasiyanın istehsalı, maliyyələşdirilməsi və reallaşdırılması üzrə innovasiya prosesinin bütün tsiklini həyata keçirən integrasiya birliklərinin iştirakçıları da reallaşdırılan məhsulun maya dəyərindən 1,5%-ə qədər könüllü ayırmalar hesabına büdcədən kənar fondları formalaşdırmaq qabiliyyətinə malik institusional imkan aldılar.

Son vaxtlar büdcə, xarici qrantlar və s. kimi müxtəlif mənbələrdən maliyyə resurslarını cəlb etmək hesabına qarışıq vençur fondlarının formalaşdırılması meyli testləşdirilir. Bu cür fondlar həm xüsusi kapital, həm də dövlət tərəfindən yaradılır.

İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində injiniring və məsləhət firmaları, ixraca yardım müəssisələri, vençur kapital mərkəzləri, eləcə də texnoparklar, azad iqtisadi zonalar və s. böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oxşar institusional strukturların sayının artırılması yüksək texnologiyaların tətbiqi əsasında ölkədə innovasiya aktivliyinin ümumi inkişafına, vençur kapitalının cəlb olunmasına və belə mərkəzlərdə yerli metəxəssislərin fəal iştirakına kömək edəcəkdir .

Respublikada ixracın stimullaşdırılması üçün azad iqtisadi zonaların müxtəlif növlülüyü kimi xüsusi ixrac yönümlü və elmi-texniki zonalar yaratmaq təklif olunur. Belə zonalarda investorlar istehsal olunmuş məhsulun xeyli payının növbəti ixracı şərtilə xammal, material, avadanlığın rüsumsuz idxalı üçün xüsusi lisenziyalar ala bilərlər[64, s. 264].

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün zəruri şərtlər üç əsas istiqamətdə formalaşır:

1. Dövlət köməyi
2. Sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri
3. Xarici şərtlər

İqtisadi ədəbiyyatda, eləcə də innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarında innovasiya yönümlü inkişaf haqqında xeyli həcmdə tədqiqatların mövcudluğuna baxmayaraq, innovasiya, innovasiya potensialı, innovasiya inkişafı, texnologiya transferi kimi anlayışların vahid şərhinə rast gəlinmir. Bu anlayışlara müxtəlif iqtisadi sistemlər üçün müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən yanaşılır.

Innovasiya prosesləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin aşağıdakı prioritet istiqamətləri mövcuddur[76 ,s. 41 -42]:

- Innovasiya fəaliyyətini informasiya təminatının universal sisteminin yaradılması;
- Elm sektoru daxilində əmək bölgüsünün və əməkdaşlığın yeni formalarının axtarılması;
- Innovasiyaların maliyyələşdirilməsinin və innovasiya layihələri arasında maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması və bölüşdürülməsinin yeni üsullarının işlənilib hazırlanması;
- Innovasiya fəaliyyətinin maddi-texniki bazasının effektiv sisteminin yaradılması ;
- Elmin , dövlətin və xüsusi kapitalın qarşılıqlı əlaqələrinin daha effektiv formalarının reallaşdırılması;
- Daxili resursların qarşılıqlı təsiri zamanı bazarın sinergetik effektin tətbiqi baxımından nəzərdən keçirilməsi .

Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin xüsusi metodu vençur maliyyələşdirilməsi sayılır. Vençur maliyyələşdirilməsini xarakterizə edən əsas əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir(71, s.171):

- vençur investor öz vəsaitini hələ birjada səhmləri kotirovka edilməyən şirkətlər qoyulur;
- vençur kapital orta və uzun müddətə verilir və şirkətin yeni məhsulunun işlənməsi qurtarana qədər alına bilməz;
- vençur investisiyalar həmişəlik deyil, yalnız müəyyən müddətə verilir;
- vençur maliyyələşməsi yeni şirkətlərə özünəməxsus borcdur, təminatlı verilən uzunmüddətli kreditdir;
- vençur şirkətinin uğuru səhmlərə qiymət artımı ilə, şirkətin və ya onun bir hissəsinin mənfəətli satışının reallığı ilə müəyyən edilir;
- vençur investorunun rolu vençur kapitalının verilməsi ilə məhdudlaşmır, o həm də biznes təcrübəsini, işgüzar əlaqələri əhatə edir ki, bu da şirkətin fəaliyyətinin genişlənməsinə kömək edir.

Vençur investisiyalaşması özündə elmi tədqiqatların, tətbiqi işləmələrin və bütövlükdə innovasiya fəaliyyətinin büdcədənəkar maliyyələşdirilməsinin ən mühüm mənbəyini ehtiva edir. Vençur investorlarının vəsaitləri bir qayda olaraq, yeni texnologiyaların inkişafına və ya yeni elm tutumlu məhsulların yaradılmasına yönəldilmiş yenidən yaradılan kiçik və orta müəssisələrin əsasən nizamnamə kapitalına qoyulur. Mahiyyət etibarilə, vençur investisiyalaşması prinsipi özündə iqtisadiyyata innovasiya layihələrinin seçimi mexanizminin qoyulmasını ehtiva edir. Bu göstərir ki, elmi ideyaların geniş spektri öz perspektivliyinin bazar qiymətini innovasiyanın həyat tsiklinin kifayət qədər erkən fazasında alır. Innovasiyanın bu cür “erkən” seçimi məhdud investisiya resurslarını real iqtisadi tələbə uyğun gələn istiqamətlərdə cəmləşdirməyə imkan verir.

Vençur maliyyələşdirilməsi-maliyyə bazarının dinamik inkişaf edən seqmenti, dünya təcrübəsinin sübut etdiyi kimi, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafının effektiv katalizatoru sayılır. O, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatının texnoloci sektoru üçün inkişafın əsas katalizatoru ola bilər. Uyğun qanunvericilik mühitinin, hər şeydən əvvəl, korporativ və vergi qanunvericiliyinin yaradılması milli vençur investisiyalaşmasının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vençur investisiyalaşması, bir qayda olaraq, kiçik və orta innovasiya müəssisələri tərəfindən istifadə edilən investisiyanın cəlb olunmasının üsullarından biri sayılır. Vençur investisiyaları əsasən, qapalı və texnoloji yönümlü şirkətlərin maliyyələşdirilməsi üçün tətbiq edilən investisiyalaşmanın xüsusi növü və üsullarından biridir. Bu şirkətlər üçün sahibkarların “qapalı” tərkibindən və “texnoloci” istiqamətindən başqa aşağıdakı fərqləndirici xüsusiyyətlər də səciyyəvidir:

- elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinə xərclərin əhəmiyyətli xüsusi çəkisi;
- nizamnamə kapitalında qeyri-maddi aktivlərin üstünlük təşkil etməsi;
- gələcək inkişafın dəqiq perspektivinin və inamlı maliyyə tarixinin olmaması

“Vençur” kateqoriyası(ingiliscə riskli müəssisə və ya başlanğıc) nəzərdə tutur ki, maliyyələşmənin alınmasına iddialı olan vençur investoru və sahibkarın qarşılıqlı münasibətlərində avantürizm elementi iştirak edir. Riskli(vençur) investisiyalaşma, bir qayda olaraq, məsələn, bank kreditləşməsindən fərqli olaraq, hər hansı bir girov qoyulmadan kiçik və orta xüsusi və ya özəlləşdirilmiş müəssisələrə həyata keçirilir.

Vençur investor əksər hallarda nəzarət səhm paketlərini əldə etməyə və onun inkişafında fəal iştirak etməyə cəhd göstərirlər. Bu onun kreditordan və ya passiv strateji tərəfdaşdan köklü fərlidir.

Vençur kapitalın formalaşması üçün ənənəvi vəsait mənbəyi bankların kredit resursları sayılır. Pensiya fondları da vençur kapitalın mənbəyi ola bilər.

Vençur investisiyalaşması sistemində xüsusi yeri müxtəlif vençur fondları və onları idarə edən şirkətlər tutur. Bunun səbəbləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- məhz fondlarda bir çox ilkin mənbələrin adı maliyyə və ssuda kapitalı ilkin vençur kapitala çevrilir;
- vençur fondları potensial vençur investisiyaların əsas həcmələri toplayır;
- fondlar vasitəsilə vençur kapitalın yüksək ixtisaslaşmış maliyyə və innovasiya menecmenti ilə daha optimal əlaqəsi həyata keçirilir;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitində fondlar vasitəsilə dövlət ölkənin yüksək texnoloji kompleks inkişafı, regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşməsi, kiçik sahibkarlığın fəallaşması kimi prioritet vəzifələrin həlli üçün vençur kapitalın üstünlüklərindən istifadə etməklə, aktiv fəaliyyət göstərə bilər
- vençur fondlar vençur kapitalın hərəkətini yüngülləşdirir, onun bazarının beynəlmilləşdirilməsi meylini gücləndirir.

Vençur kiçik müəssisələr yüksək kommersiya riski şəraitində fəaliyyət göstərməklə, prinsipə yeni məhsulların və proseslərin axtarışını həyata keçirir, eləcə də öz üzrərinə iri kapital xərcləri tələb etməyən elmi-texniki yeniliklərin işlənməsini və təcrübi olaraq mənimsənilməsini götürürlər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişaf templərinin sabitləşdirilməsi, cəmiyyətin maddi rifahının yüksəldilməsi yalnız yeni texnoloji ukladın formalaşmasının kəsirli istiqamətlərində resursların təmərküzləşməsi, innovasiya və investisiya fəallıqlarının dəfələrlə yüksəldilməsi əsasında mümkündür.

Milli elmi sənaye potensialının və milli rəqabət üstünlüklərinin konkret vəziyyəti nəzərə alınmaqla xalq təsərrüfatının inkişafının prioritet istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) müasir informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi;
- 2) biotexnologiyanın inkişafı;
- 3) nanotexnologiyanın və avtomatlaşdırmanın tərəqqisi;
- 4) lazer texnologiyalarının inkişafı;
- 5) elektrik stansiyası avadanlıqlarının təzələnməsi;
- 6) neft-qaz emalının və balıq təsərrüfatı komplekslərinin texnologiyalarının inkişafı;
- 7) müasir nəqliyyat qovşaqları sisteminin yaradılması;
- 8) yeni texnologiyalardan istifadə əsasında mənzil tikintisinin artımı və mənzil-kommunal təsərrüfatının modernizasiyası;
- 9) müasir sputnik əlaqələri sistemi əsasında informasiya infrastrukturunun genişləndirilməsi;
- 10) müasir milli avadanlıqlar əsasında qeyri-istehsal sferasının modernizasiyası;
- 11) müasir ekoloji təmiz texnologiyalar əsasında ətraf mühitin sağlamlaşdırılması

NƏTİCƏ

1. Müasir qloballaşma şəraitində texnologiya sahəsində baş verən yeniliklər firmalar, xüsusilə də kiçik müəssisələr gün getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Innovasiya prosesinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə bu sahədə çalışanların, o cümlədən firmaların, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, universitetlərin peşəkarlıq fəaliyyətindən, onların yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə əlaqələrindən asılıdır. Digər tərəfdən, innovasiya sisteminin səmərəliliyinə təsir edən amillər sırasına fərdləri və müəssisələri öyrənməyə stimullaşdıran şərtlər, maliyyə sisteminin etibarlılığı, bu sahədə dövlət tənzimlənmələrinin səmərəliliyi və s. aid olunur.

2. Hesab edirik ki, innovasiya layihələrinin ekspertizası və seçimi metodikasının işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, bu metodika özündə innovasiya layihəsinin integral göstəricisinin formalaşmasının çoxsəviyyəli sxemini ehtiva etməlidir. Sxemin özü isə aşağıdakı məqsədli göstəriciləri özündə birləşdirməklə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç qiymətləndirmə səviyyəsindən ibarətdir:

- Layihənin innovasiyalılığı. Bu özündə “texniki qərarın əhəmiyyətliliyi” və “iqtisadi hadisənin əhəmiyyətliliyi” kimi rəqabətqabiliyyətlik göstəriciləri əsasında müəyyən edilən layihə faydalılığını və nadirliyini xarakterizə edir.
- Layihənin kommersiyalılığı. Bu, layihənin dövrüyyəqabiliyyətliliyini, maliyyə prioritetini, istehsalın effektivliyini və satışın effektivliyini xarakterizə edir. Bu səviyyə isə xalis diskontlaşdırılmış gəlir, ödəmə müddəti meyarları ilə, eləcə də innovasiyalılıq və kommersiyalılıq göstəriciləri ilə ifadə olunur.

Biznes sferasında innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunmasında onların tərtibi və qiymətləndirilməsinin müasir tələblərə uyğun aparılması son dərəcə vacibdir, çünki o, əslində innovasiya strategiyasının formalaşmasının əsas meyarı kimi çıxış edir.

3. Biznes portfelinin təhlili strateji idarəetmənin ən vacib alətlərindən birini özündə birləşdirir. O, aydın təsəvvür yaradır ki, biznesin ayrı-ayrı hissələri bir-

birilə qarşılıqlı əlaqədardır və portfel vahid tam kimi onun hissələrinin sadə cəmindən kəskin surətdə fərqlənir və onun ayrı-ayrı hissələrinin vəziyyətinə nisbətən firma üçün daha vacibdir. Biznes portfelinin təhlilinin köməyi ilə risk, pulun daxil olması, təzələnmə və sıradan çıxma kimi çox mühüm amillər balanslaşdırıla bilər. Tam inamla demək olar ki, bizneslər portfelinin təhlili strateji planlaşdırmanın əsası sayılır. Eyni zamanda yadda saxlamaq lazımdır ki, bizneslər portfelinin təhlili-bu yalnız strateji idarəetmə alətlərindən biridir və o, heç bir vaxtla strateji idarəetmənin tərkibi kimi strateji planlaşdırmanı və əlbəttə ki, bütövlükdə strateji idarəetməni əvəz etmir. Bu nəticə mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kifayət qədər tez-tez bizneslər portfelinin təhlili prosesinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

4. Müəssisədə və sahədə vəziyyətin mürəkkəbliyi, xarici şəraitin dəyişkənliyi restrukturizasiya variantlarının işlənməsi, texniki və maliyyə təhlili zəruriliyinə gətirib çıxarır. Ssenari yanaşması reallaşdırılarkən faktiki olaraq biznesin bütün tərəflərinə, bu müəssisənin iddialı olduğu fəaliyyət sferasının bütün tərəflərinə toxunmalıdır. Hesab edirik ki, “Azneftkimyamaş” SC-nin ekspert və mütəxəssisləri tərəfindən gələcək müəssisənin siması yaradılmalıdır ki, bunun üçün də əsas fondların strukturu, avadanlıq, kadr heyəti, onların ixtisaslaşması zəruridir və mövcud vəziyyətdən “ideal yekun nəticəyə keçidin” ssenari yanaşması təşkil olunmalıdır ki, bunun da layihənin reallaşdırılması ərzində nail olmaq lazımdır. Məhz bu baxımdan hər bir səviyyədə strateji idarəetmənin təşkili konsepsiyası işlənməlidir: tədarük, satış sistemi, xərclərin uçotu sistemi, sahə və sexlərin yenidən silahlanması variantları, istehsalın kooperasiyası səviyyəsinin seçimi, idarəetmə və s.

5. Xaricdə innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının stimullaşdırılması üzrə dolayı metodların təhlili göstərir ki, innovasiya inkişafının əsasında elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri üzrə vergitutma mexanizmlərinin reallaşdırılması vasitəsilə stimullaşdırıcı vergi sisteminin formalaşması sayılır. Xaricdə innovasiya proseslərinə kömək üzrə tədbirlərin və onların reallaşdırılması üçün istifadə olunan mexanizmlərin tətbiqi zamanı dövlət

orqanlarının rəhbər tutduğu prinsiplər xeyli maraq doğurur. Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşıya qoyduğu tələblərə daha düzgün cavab verən metodlar aşağıdakılar sayılır:

- Vergi stimullaşdırılması-elmi-tədqiqat və təcrübi konstruktor işlərinə xərclər ölçüsündə mənfəət vergisindən güzəştlər.

- Aşağı dərəcələrlə mənfəətin tutulması.

- Amortizasiya siyasəti vasitəsilə stimullaşdırma.

6. İdarəetmənin yüngülləşdirilməsi üçün innovasiya layihələrinin idarə olunmasının aşağıdakı prinsipləri əsas götürülməlidir:

- Selektiv(seçmə) idarəetmə prinsipi. Mahiyyət prioritet istiqamətlərin seçimidədir. Bu əslində innovasiyalı firmalara və yenilikçilərə ünvanlı dəstək deməkdir.

- Layihələrin son məqsədlərin təmin edilməsinə məqsədli yönəldilməsi prinsipi. Bu prinsip innovasiyalarınvə onların reallaşdırma imkanlarının yaradılmasında istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman konkret layihələrin son məqsədləri istehlakçılara,aralıq məqsədlər isə bu layihələrin son məqsədlərinə yönəldilir.

- Layihənin idarəetmə tsiklinin tamlığı prinsipi.

- İnnovasiya proseslərinin və layihələrin idarə edilməsi proseslərinin mərhələliliyi prinsipi

- İnnovasiya proseslərinin təşkilinin iyerarxiyalılığı prinsipi. Fəaliyyətin bütün səviyyələri bir-biri ilə razılaşırlar.

- İdarəetmə qərarlarının seçilməsində çoxvariantlılıq prinsipi.

- Sistemlilik prinsipi. Layihənin təşkili üçün zəruri tədbirlər məcmusu işlənib hazırlanır(təşkilati,inzibati və s.)

- Təminatlılıq və ya balanslaşdırma prinsipi. Bütün tədbirlər zəruri resurslarla təmin olunmalıdır.

Prioritet istiqamətlər üzrə təkliflərin formalaşması mərhələləri aşağıdakılardır:

- Məqsədə çatmağın daha əhəmiyyətli meyarlarının siyahısı təsbit olunur;

- Prioritet istiqamət reallaşdırılan hər bir layihə üçün “aşağı”, “ortadan aşağı”, “ortadan yuxarı”, “yüksək” şkalası üzrə mövcud vəziyyətə nisbətən hər bir göstəricinin yaxşılaşdırılması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi anarılır.

- “Ortadan yuxarı” və ya “yüksək” qiymətləndirməyə malik olmayan texnologiyalar sonrakı baxışdan çıxarılır. Qalanları isə prioritet istiqamətlər və son dərəcə vacib texnologiyalar üzrə ilkin təkliflərə daxil olunur.

- Birdən aşağı olmayan “yüksək” və ya ikidən aşağı olmayan “ortadan yuxarı” qiymətləndirməyə malik olan texnologiyalar ilkin olaraq prioritetlər qrupuna namizəd hesab olunurlar, əgər ikidən çox “yüksək” və ya üç “ortadan yuxarı” qiymətləndirməyə malik olan texnologiyalar xüsusi prioritet qrupa namizəddirlər.

7. İnnovasiyanın işlənilib hazırlanması və praktiki reallaşması prosesinin idarə edilməsi Azərbaycan elmində tədricən müstəqil istiqamətə çevrilməkdədir. İnnovasiya prosesinin daimi inkişaf təmayülü müasir tipli yerli müəssisələr üçün başlıca obyektiv zərurət sayılır. Azərbaycanın istənilən təsərrüfat subyektinin həyat qabiliyyəti işlərin innovasiya cəhətdən yenidən qurulmasındakı nailiyyətlərin dərəcəsindən birbaşa proporsional asılılıqda yerləşir. İqtisadi fəaliyyətin bütün funksional sferalarında yeniliklərin yaradılması və səmərəliliyin yüksəldilməsi prosesi planlaşdırmanın, elmi tədqiqatların, layihələrin işlənilib hazırlanmasının, məhsul istehsalının, marketinqin, bir sözlə, bazarda bütün salamatqalma prosesinin ayrılmaz sistemə çevrilməlidir. Ölkənin bütün təsərrüfat subyektlərində innovasiya tədbirlərinin tətbiqi sferasının genişlənməsini və səmərəliliyin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən xüsusi bölmələr, xidmətlər yaradılmalıdır. İnnovasiya sistemə daha çox yeniliklərin yaradılması prosesinin idarə edilməsi, kollektivin yaradıcılıq potensialının daha yaxşı istifadə edilməsi daxil olunmalıdır.

8. Yeniliklər sahəsində uğurun qazanılması üçün yerli firmaların bütövlükdə fəaliyyətlərinin integrasiyası və əlaqələndirməsi mexanizmi yaradılmalı, innovasiya fəaliyyətində onların funksionalarası qarşılıqlı təsirləri

tənzimlənməlidir. İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişafı kadr hazırlığının yeni konsepsiyasının tətbiqini şərtləndirir ki, bunun da əsasında yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı dayanır. Hesab edirik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqabətə davam gətirmək və mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaqla problemlərin sürətli və məhsuldar həlli üçün müəssisələr yeni idarəetmə alətlərinin tətbiqinə üstünlük verməlidirlər. Bu baxımdan hazırkı şəraitdə antiinhisar menecmentinin daha səmərəli alətlərindən biri kimi reincinirinqinin tətbiqini daha məqsədəuyğun sayırıq.

9. Azərbaycanda elmi-texniki və innovasiya sferalarının gələcək inkişafı üçün vençur sahibkarlığı sisteminin formalaşması zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, vençur sahibkarlığının inkişafı sahəsində daha böyük nəticələri yalnız bu sferada xeyli təcrübəsi olan beynəlxalq və xarici maliyyə institutları ilə sıx əməkdaşlığın təmin edilməsi şərtlə əldə etmək olar. Vençur sahibkarlığının inkişafı prosesində aparıcı rolu texnoparklar oynamalıdır, texnoparklar innovasiya fəaliyyəti üzrə informasiya-analitik mərkəz və milli innovasiya fondu oynamalıdır.

Müasir mərhələdə vençur maliyyələşdirilməsinin inkişafını ləngidən əsas amillərdən biri kifayət miqdarda cəlbədicə şirkətlərin və ya innovasiya təşəbbüskarlarının olmaması sayılır. Odur ki, cari iqtisadi vəziyyət şəraitində investisiyalaşma üçün cəlbədicə olan şirkət deyil, ayrıca innovasiya layihəsi müəyyən edilməlidir ki, bu da innovasiya infrastrukturunun bütün subyektlərinin sıx qarşılıqlı təsirinin zəruriliyini şərtləndirir. Milli innovasiya infrastrukturunun təklif olunan modeli çərçivəsində vençur investorlarının innovasiya infrastrukturunu subyektlərinin qarşılıqlı təsirinin iki əsas variantını məqsədəuyğun sayırıq:

1. Əməkdaşlara təşəbbüs innovasiya mərkəzindən gəlir.
2. Əməkdaşlığa təşəbbüs vençur investorundan gəlir.

Kifayət qədər yüksək ehtimalla ikinci variantın meydana çıxması Azərbaycanda xeyli maliyyə resurslarının mövcudluğunu və investisiyalaşma üçün perspektiv istiqamətlərin olmamasını göstərir.

10. Azərbaycanda elmi-texniki və innovasiya sferalarının gələcək inkişafı üçün vençur sahibkarlığı sisteminin formalaşması zəruridir. Qeyd etmək lazımdır

ki, vençur sahibkarlığının inkişafı sahəsində daha böyük nəticələri yalnız bu sferada xeyli təcrübəsi olan beynəlxalq və xarici maliyyə institutları ilə sıx əməkdaşlığın təmin edilməsi şərtilə əldə etmək olar. Vençur sahibkarlığının inkişafı prosesində aparıcı rolu texnoparklar oynamalıdır, texnoparklar innovasiya fəaliyyəti üzrə informasiya-analitik mərkəz və milli innovasiya fondu oynamalıdır.

Müasir mərhələdə vençur maliyyələşdirilməsinin inkişafını ləngidən əsas amillərdən biri kifayət miqdarda cəlbədicə şirkətlərin və ya innovasiya təşəbbüskarlarının olmaması sayılır. Odur ki, cari iqtisadi vəziyyət şəraitində investisiyalaşma üçün cəlbədicə olan şirkət deyil, ayrıca innovasiya layihəsi müəyyən edilməlidir ki, bu da innovasiya infrastrukturunun bütün subyektlərinin sıx qarşılıqlı təsirinin zəruriliyini şərtləndirir. Milli innovasiya infrastrukturunun təklif olunan modeli çərçivəsində vençur investorlarının innovasiya infrastrukturunu subyektlərinin qarşılıqlı təsirinin iki əsas variantını məqsəduyğun sayırıq:

1. Əməkdaşlara təşəbbüs innovasiya mərkəzindən gəlir.
2. Əməkdaşlığa təşəbbüs vençur investorundan gəlir.

Kifayət qədər yüksək ehtimalla ikinci variantın meydana çıxması Azərbaycanla xeyli maliyyə resurslarının mövcudluğunu və investisiyalaşma üçün perspektiv istiqamətlərin olmamasını göstərir.

11. Innovasiya sahibkarlığının inkişafı mexanizminin tətbiqindən əsas nəticələri aşağıdakı kimi istifadə etmək məqsəduyğundur: 1. KİM-in miqdarının artımı. 2. Sosial effekt: yeni iş yerlərinin yaradılması, işsizliyə və işədüzəltmə üzrə müavinətlərin ödənişinə görə dövlət xərclərinin aşağı salınması; mütəxəssislər, alimlər, o cümlədən ali təhsil məktəblərinin tələbə və aspirantları üçün əlavə gəlir mənbələrinin yaradılması. 3. Innovasiya potensialının yüksəldilməsi. 4. ÜDM-də innovasiya məhsullarından gəlirlərin payının artması. 5. Innovasiya məhsullarının buraxılışını xarakterizə edən göstəricilərin artımı. 6. Kiçik innovasiya sahibkarlığı subyektlərinin əsas istehsal fondlarının sürətli təzələnməsi və modernizasiyası.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı", 2001.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir)
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2012, 508 s.
4. “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
5. “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı(14 aprel 2009-cu il).
7. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 4 may tarixli 255 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
8. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri: 2012. Bakı: Səda, 2012, 774 s.
9. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2012, 278 s.
- 10.“Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.Bakı, 6 dekabr 2011-ci il
- 11.“Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 iyun 1998-ci il №510-IQ).
12. “Qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 28 sentyabr tarixli qərarı.

13. "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun (15 yanvar 1992 -ci il, 57 sayılı).
14. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il.
15. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemeləri. Bakı, 1998.
16. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, "Ağrıdağ", 2001
- 17 . "Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat" 2003, BMT İP, <http://www.un.org/undp>
18. Atakişiyev M.C., Süleymanov Q.S. "İnnovasiya menecmenti", Bakı, 2004.
19. Biznesin əsasları. Dərslik. Prof. A.B. Abbasovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı, "Nurlan", 2005, 656 s.
20. Cəbiyev R.M. Azərbaycan bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı(Monoqrafiya). Bakı, 2000, 236 s.
21. Əliyev İ.İ., Heydər Əliyev yolu: Azərbaycan inkişafının yeni mərhələsində, Bakı, Azərbaycan, 2007, s.862.
- 22 .Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası. Bakı, 1999, "Odlar yurdu", 104 s.
23. Əliyev F.B. İnvestisiya layihələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi. Bakı, "Azər" nəşriyyatı, 2003.
24. Əliyev N.C., Daşdəmirov M.Ə, Mirzəyev V.S. İnvestisiya layihələrinin təhlili. Bakı, 2003, 182 s.
25. Əliyev R.B., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı: 2003, 432 s.
26. Əliyev T.N. Azərbaycanın kimya və neft-kimya sənayesində investisiya-innovasiya meylinin gücləndirilməsinin zəruriliyi. Qlobalaşdırma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya iqtisadi və beynəlxalq münasibətlər II Beynəlxalq konqresi. 02-05 may, 2007

27. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azərənəşr, 2003, 520 s.
28. Hacıyev Ş.H. 2011-ci ilin dövlət büdcəsi dayanıqlı inkişafın möhkəmlənməsində yeni mərhələ olacaq. "Azərbaycan" qəzeti, 22 oktyabr, 2010 cu il.
29. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: Azərənəşr, 2005, 560 s.
30. Hüseynov T.H. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, Elm, 2004, 228 s.
31. İqtisadi nəzəriyyə: Dərslik / T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin, M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 684 s.
32. Kazımlı X.H. Qiymətləndirmənin əsasları: Dərslik. Bakı: «İqtisad Universiteti», 2008, 430 s.
33. Kəlbəyev Y.A.Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri(monoqrafiya). Bakı: Elm, 2005, 468 s.
34. Kərimli İ. Keçid iqtisadiyyatı: Müstəqil yeni texnika yaratmağın zəruriliyi. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. İqtisadi və beynəlxalq münasibətlər. II Beynəlxalq konqresi. İqtisadiyyat bölməsi. II hissə. 02-05 may. Bakı, 2007. s. 838-842
35. Кузык Б.Н., Кушлин В.И., Яковлев Ю.В. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование. Учебник.М., Экономика, 2008
36. Qədirov H., Muradov A. İntellektual mülkiyyət obyektlərinin qiymətləndirilməsinə dair. // "Müasir əmlak bazarı və qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanunvericilik təminatı" mövzusunda II beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2001.
37. Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması və inkişafı problemləri. Prof. İ.H.Aliyevin üm. redaktəsi ilə. Bakı, 2010
38. Quliyev T. "Menecmentin(idarəetmənin) əsasları". Bakı, 2001.
39. Quliyev T. İnflyasiyanın anatomiyası. Bakı: 2006, 277 s.
40. Mehdiyev R. "XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində" Respublika qəzeti, 29 iyun 2012, s. 9-16

41. Mehdiyev İ.Ə. Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi sistemində əsaslı tikintinin rolu və xüsusiyyətləri//”İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, 2004, №9-10.
42. Mehdiyev İ.Ə., Nəsirov V.İ. Rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillər.//”İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, 2004, №1.
43. Muradov A. İntellektual potensialın formalaşmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolunun artırılmasına dair. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. İqtisadi və beynəlxalq münasibətlər II Beynəlxalq kongresi. İqtisadiyyat bölməsi. II hissə 02-05 may. Bakı, 2007 s. 858-859
44. Musayeva “İnnovasiya siyasəti : Avropa birliyi təcrübəsi və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya imkanları ” Azərbaycanın vergi xəbərləri, № 5, 2010
45. Nəcəfov Z.M. Azərbaycan Respublikasında milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafı. İqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011, 35 s.
46. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı:Zaman, 2002, 618 s.
47. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyaların yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı: “Elm”, 2009, 416 s.
48. Özdemir Selim, Abutalıbov Rasim. Qloballaşmada insan amili və Azərbaycan. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. II Beynəlxalq kongresi. II hissə. 02-05 may. Bakı, 2007, s. 888
49. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı: 2001.
50. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Nurlar, 2004, 504 s.
51. Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər (monoqrafiya). Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2009, 415 s.
52. Şirəliyev A. “İnsan kapitalının reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri” // Xalq qəzeti, 2011, 5 iyun
53. Şirəliyev V. İnvestisiyanın təhlili və idarə edilməsi. Bakı: Nurlan, 2001.

54. Şirəliyev V., Həsənov İ. Əsaslı tikintidə investisiya siyasəti. Bakı: Elm, 2000.
55. Şirəliyev V., Qeybullayev Q. və b. Tikinti müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı: Maarif, 2000.
56. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata integrasiyası. Bakı, “Adiloğlu”, 2008, 428 s.
57. Абалкин Л. Логика экономического роста. М., Институт экономики РАН, 2002.
58. Арчибальд Р.Д. Управление высокотехнологичными программами и проектами, пер. с англ. ДМК Пресс, 2002, -464 с.
59. Асват Домадран. Инвестиционная оценка: инструменты и методы оценки любых активов. М.: Альпина Бизнес Букс, 2004, 1242 с.
60. Бригхэм Ю., Эрхардт М. Финансовый менеджмент. СПб.: Питер, 2009. 960 с.
61. Валдайцев С. Управление инновационным бизнесом: Учеб. пособие. М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2001, 343 с.
62. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами. М.: Финансы и статистика, 1997, 800 с.
63. Виссема Х. Стратегический менеджмент и предпринимательство: возможности для будущего процветания/ Пер. с англ.-М.: Издательство «Финпресс», 2000.-272 с.
64. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешне экономического развития. Киев: «Экспресс-объява», 2000, 504 с.
65. Гитман Л., Джонк М. Основы инвестирования, М.: Дело, 1997, 1008 с.
66. Гурков И.Б. Стратегия и структура корпорации: учеб. пособие.-М.: Дело, 2006-320 с.
67. Дорофеев В.Д., Дресвянников В.А. Инновационный менеджмент. Учебное пособие – Пенза: Изд-во Пенз. ГУ. – 2003.- 189с.

68. Дроботов А.С. Анализ эффективности инновационных проектов технических систем / / Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени кандидата экономических наук, Волгоград-2013.-20с.

69. Икаева Л.Э. Антимонопольное регулирование инновационных рынков. / Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени кандидата экономических наук, Владикавказ 2009.

70. Конкурентоспособность России в глобальной экономике. М., Международные отношения, 2003, 376 с.

71. Лютый И.А., Кулиев Р.А. Инвестиционная деятельность. Баку, 2009, 400 с.

72. Макконелл К.Р., Брю С.Л., Экономикс: принципы, проблемы и политика. Том 1. М.: ИНФРА-М, 2003, 533 с. с.195.

73. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. Учебник. -Москва. Инфра-М, 2004.-295с., с. 209-216.

74. Национальные инновационные системы в России и ЕС / Под редакцией: В.В.Иванова (Россия), Н.И.Ивановой (Россия), Й.Розебума (Нидерланды), Х. Хайсберса (Нидерланды). Москва: ЦИПРН РАН, 2006, 280 с.

75. Организационное проектирование и управление крупномасштабными инвестиционными проектами/ Лapidус А.А. М.: Журн. «Вокруг света», 1997-224 с.

76. Репкина О.П. Развитие предпринимательской деятельности на основе инновационного процесса. Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени доктора экономических наук, Москва-2013,48с.

77. Савельева И.Н. Развитие малого инновационного предпринимательства в промышленности. Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени кандидата экономических наук, Екатеринбург-2011, 27с.

78. Тхакушинок Э.К. Организация системы управления инвестиционными рисками в экономике региона. Ростов, ЮФУ, 2007,

180 с.

79. Уваров А.Ф.,Осипов Ю.М.,Чекчеева Н.В. / Методика экспертизы инновационных проектов // Инновации.- 2006, №9, с.114-117.

80. Управление инновациями в организации; Учебное пособие / А.А.Бовин, Л.Е. Чередниково, В.А.Якимович М. : Омега-Л, 2006, 414с.

81. Чекчеева Н.В.Совершенствование экспертизы инновационных проектов для эффективного функционирования предприятий в регионе / Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени кандидата экономических наук, Томск, 2007 ,23 с.

82. Юджин Бригхем, Луис Гапенски. Финансовый менеджмент.Том 1. Санкт-Петербург, «Экономическая школа», 1997, с.542.

83. Albuquerque E. Scientific Infrastructure and Catching-Up Process: Notes about a Relationship Illustrated by Science and Technology Statistics / RBE, №4, 2001, с. 545-566.

84. Dahlman, C. and Nelson R. R. (1995). Social Absorption Capability, National Innovation Systems and Economic Development / in Social Capability and Long Term Economic Growth. B. Koo and D. Perkins, Ed. New York, NY: St. Martin's Press, 1995/ p. 82-122.

85. Freeman C. Technology and Economic Performance: Lessons from Japan, Pinter, London. 1987, 120 с. с.31

86. National Innovation Systems. Paris: OECD Publications, 1997, 49 p.

87. Porter, M.E. Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Business Competitiveness Index. Harvard Business School, Boston, 2003, 154 p.

88. Хотящева О.М. Инновационный менеджмент. Учеб. Пособие – СПб.:Питер, 2005, 318 с.

89 Самуэльсон П., Нордхаус В., Экономика. М., БИНОМ, 1997, 800 с.

